ESKİ ÇAĞ'DA ARI VE BAL

Ahmet Yasin AYDIN

Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2024
Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Ahmet Yasin AYDIN

ORCID ID: 0000-0002-0562-4838

ESKİ ÇAĞ'DA ARI VE BAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ERZURUM – 2024

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Eski Çağ'da Arı ve Bal" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

■ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun …/…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun …/…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun …/…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

05.07.2024
Ahmet Yasin AYDIN

Aslı Islak İmzalıdır

** İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.*

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU danışmanlığında Ahmet Yasin AYDIN tarafından hazırlanan "Eski Çağ'da Arı ve Bal" başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 5.07.2024

		Kabul / Ret – İmza
Jüri Başkanı	Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM *Atatürk Üniversitesi*	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU *Atatürk Üniversitesi*	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ *Erzurum Teknik Üniversitesi*	Aslı Islak İmzalıdır

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
ÖNSÖZ ..... **V**
GİRİŞ **1**
I. ESKİ ÇAĞ DÖNEMİ YAZILI KAYNAKLARI **3**
II. NÜMİZMATİK KAYNAKLAR **6**
III. MODERN KAYNAKLAR **7**

BİRİNCİ BÖLÜM
ARI VE ARI ÜRÜNLERİ

1.1. ARININ İNSANLIK AÇISINDAN ÖNEMİ **8**
1.2. ARI ÜRÜNLERİ **11**
1.2.1. Bal 13
1.2.1.1. Balın Etimolojik Anlamı 15
1.2.1.2. Balın Morfolojik Özellikleri 18
1.2.1.3. Balın Kullanım Alanları 18
1.2.1.4. Balın Beslenme Amaçlı Kullanım Alanları 19
1.2.1.5. Balın Tıbbi Amaçlı Kullanım Alanları 25
1.2.1.6. Balın Diğer Kullanım Alanları 28
1.2.1.6.1. Balmumu 32
1.2.1.6.2. Polen ve Arı Ekmeği 35
1.2.1.6.3. Propolis 37
1.2.1.6.4. Arı Sütü 38
1.2.1.6.5. Arı Zehri 39

İKİNCİ BÖLÜM
TARİH BOYUNCA ARI FİGÜRÜ

2.1. TARİH ÖNCESİ DÖNEMLERDE ARI FİGÜRÜ **41**
2.2. ESKİ ÇAĞ'DA ARI FİGÜRÜ **44**
2.2.1. Arkeolojik Veriler Işığında Arı Figürü 46

2.2.2. Nümizmatik Veriler Işığında Arı Figürü 62
2.2.2.1. Troas Kent Sikkelerinde Arı Figürü 63
2.2.2.2. Mysia Kent Sikkelerinde Arı Figürü 66
2.2.2.3. İyonya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 69
2.2.2.4. Karia Kent Sikkelerinde Arı Figürü 80
2.2.2.5. Lidya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 82
2.2.2.6. Kilikya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 83
2.2.2.7. Teselya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 83
2.2.2.8. Trakya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 85
2.2.2.9. Makedonya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 86
2.2.2.10. Girit Kent Sikkelerinde Arı Figürü 88
2.2.2.11. Kiklad Adaları Sikkelerinde Arı Figürü 89
2.2.2.12. Frigya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 92
2.2.2.13.Pers Kent Sikkelerinde Arı Figürü 93
2.2.2.14. Fenike (Suriye) Kent Sikkelerinde Arı Figürü 93
2.2.2.15. İspanya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 95
2.2.2.16. Mısır Kent Sikkelerinde Arı Figürü 95
2.2.2.17. İtalya Kent Sikkelerinde Arı Figürü 96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MİTOLOJİ'DE ARI

3.1. MISIR MİTOLOJİSİNDE ARI 99
3.2. HİTİT MİTOLOJİSİNDE ARI **102**
3.3. YUNAN MİTOLOJİSİNDE ARI **106**
3.4. DİĞER MİTOLOJİLERDE ARI **109**

SONUÇ **112**
LEVHALAR **113**
KAYNAKLAR **127**
ÖZGEÇMİŞ **138**

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ESKİ ÇAĞ'DA ARI VE BAL
Ahmet Yasin AYDIN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2024, Sayfa: 138+V
Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Başkan)
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ

Beslenme, tarih boyunca insanlığın en önemli ihtiyaçlarından biri olmuştur. Doğadan toplanabilen bal da dolayısıyla insanların bu ihtiyacını gidermesinde önemli bir yer edinmiştir. İlişki kurduğu varlıklara çeşitli anlamlar yükleyen insanoğlu arıya da genel olarak kutsallık içeren bir anlam yüklemiştir. Farklı uygarlıkların çeşitli efsane ve dini törenlerine ya kendisi ya da ürettiği besin olan bal konu olmuştur. Bu çalışmada başlangıçta arı ürünlerinden de bahsedilerek arı ve insan ilişkisi aktarılmaya çalışıldı. Daha sonra tarih öncesi dönemlerden itibaren gelişen bu ilişkiyi aktararak kısa bir arı tarihçesi oluşturuldu. Bu tarihçe oluşturulurken arı ve arı ürünlerinin farklı kullanımları ve bu kullanımlar arasındaki olası ilişkilere değinildi. Bununla birlikte arının figür olarak kullanımından bahsedip, aynı bölümde arı figürünün kullanıldığı farklı materyallerden de örnekler verilerek sembolleşme süreci aktarıldı. Özellikle Antik Kentlerin sikkeleri üzerinde sembol olarak kullanılan arı figürü ile ilgili örnekler verilerek bu kentler arasındaki ilişkilere değinildi. Son olarak arının ve arı ürünlerinin farklı uygarlıkların mitolojilerindeki öneminden bahsedildi.

Anahtar Kelimeler: Arı, İnsan, Bal, Mitoloji, Sembol, Sikke

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

TITLE

Ahmet Yasin AYDIN

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2024, Pages: 138+V

Jury: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Chairman)

Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Assist. Prof. Dr. Murat KILIÇ

Nutrition has been one of the most important needs of humanity throughout history. Honey, which can be collected from nature, has therefore gained an important place in meeting this need of people. Human beings, who attribute various meanings to the beings they interact with, have generally attributed a sacred meaning to the bee. Honey itself or the food it produces has been the subject of various legends and religious ceremonies of different civilizations. In this study, we tried to convey the relationship between bees and humans by mentioning bee products at the beginning. Then, a brief history of bees was created by conveying this relationship that has developed since prehistoric times. While creating this history, different uses of bees and bee products and possible relationships between these uses were mentioned. In addition, the use of the bee as a figure was mentioned, and in the same section, the symbolization process was explained by giving examples of different materials in which the bee figure was used. In particular, examples of the bee figure used as a symbol on the coins of Ancient Cities were given and the relations between these cities were touched upon. Finally, the importance of bees and bee products in the mythologies of different civilizations was mentioned.

Keywords: Bee, Human, Honey, Mythology, Symbol, Coin

ÖNSÖZ

İnsanoğlu geçmişten beri çevresindeki olaylar ve nesnelerle ilişki kurarak, onları çeşitli yollarla kendinden sonraki nesillere aktarmışlardır. Bu aktarım başlangıçta sade bir taklit ve resmetme ile ortaya çıkmasına rağmen daha sonra sanatsal bir boyuta ulaşmıştır. Resmetme kısmının en güzel örneklerinden biri olarak arı figürünün gelişimini gösterebiliriz. Bu çalışmada arının ve arının başlıca ürünü olan balın tarihçesini anlatarak, figürün bilinen ilk örneğinden başlayarak Orta Çağ'a kadar olan gelişimini, şu ana kadar bulunan ve ulaşabildiğimiz eserleri örnek göstererek aktarmaya çalıştık.

Bu çalışmanın oluşmasında bana karşı sabırlı davranan ve her zaman bana destek olan kıymetli danışmanım Sayın Doç. Dr. Yasin Topaloğlu'na, yine yardımlarını esirgemeyen kıymetli jüri üyelerim Sayın Prof. Dr. Süleyman Çiğdem'e, Sayın Dr. Öğr. Üyesi Murat Kılıç'a ve yüksek lisans ders dönemimden itibaren bana hem eşlik eden hem de destek olan kıymetli arkadaşım Ahmet Ali Eroğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Yine yüksek lisans tezimin daha kaliteli olmasına staj kabul mektubu göndererek olanak sağlayan Poznan Arkeoloji Müzesi çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım. Özellikle yüksek lisans tez konum ile ilgili farklı dillerde yazılmış eserlere ulaşmam için çaba gösteren, müzenin Avrupa Dışı Arkeoloji Bölümü çalışanlarından Małgorzata Winiarska-Kabacinska ve Paweł Polkowski'ye ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak çocukluğumdan beri özellikle eğitim hayatımda bana karşı sabırlı davranarak maddi manevi desteklerini esirgemeyen başta babam Cihan Aydın'a, annem Yasemen Aydın'a, ağabeyim Muhammet Faruk Aydın'a ve yorulduğumda bana destek olan kardeşim İbrahim Aydın'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum-2024 **Ahmet Yasin AYDIN**

GİRİŞ

İnsanoğlu dünyaya gelişinden itibaren çevresindeki varlıklarla ve nesnelerle çeşitli ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerin süreklilik içinde olduğunu ve insanoğlunun kendini geliştirdikçe çevresiyle olan ilişkilerini de geliştirdiği söylenilebilir. Buradan yola çıkarak çalışmada insanlar ve arıların ilişkileri değerlendirilerek bu ilişkinin insanoğlunun çevresindeki eşyalara yansıması incelenecektir.

İnsanoğlunun arılarla olan ilk ilişkilerinin tam olarak ne zaman ve nasıl başladığını bilinmemektedir. Ancak muhtemelen ilk ilişkiler insanların besin arayışı sırasında gerçekleşmiştir. Avcı-toplayıcı Paleolitik Çağ insanının bal toplayıcılığı yapmış olabileceği, kalıcı yerleşim yerleri inşa eden ve tarımsal hayatı başlatan yerleşik Neolitik Çağ insanının ise arıları kontrol altına almış olduğunu düşünülebilir.

Ulaşabilen verilere göre arıların insanlar tarafından kontrol altına alındığını gösteren en erken kaynaklar Neolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir. Çalışmadaki bilgi yoğunluğunun bu dönemden itibaren arttığını söylenebilir.

Çalışmanın önemine de kısaca değinilecek olursa, güncel kaynaklar arasında Eski Çağ'da arı ve bal hakkında yazılan kaynakların sınırlı olması ve bu konuda araştırma yapılmasının gerekliliği çalışmanın ihtiyaç olarak görülmesine neden olmuştur. Günümüzde Eski Çağ'da tarım ve hayvancılık alanında çok sayıda kaynağa ulaşılmasına rağmen bu kaynaklarda belki de insanlığın kullandığı ilk tatlandırıcı besin maddelerinden biri olan bal hakkında ya çok kısa bir yazı yazılmış ya da hiç bahsedilmemiştir. Bu ve bu gibi sebeplerin çalışmanın oluşmasında etken olduğu söylenilebilir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda da genellikle aynı bilgilerin verildiği görülmektedir. Bu çalışmada da daha önce yapılan çalışmalardaki bilgilere değinilecek ancak diğer çalışmalardan farklı olarak geçmişten günümüze kullanılan arı figürleri daha ayrıntılı bir bicinde incelenecektir.

Son olarak çalışmanın Anadolu uygarlıklarındaki ticarî faaliyetlerin ve tüketilen besinlerin incelenmesine, ayrıca yine Anadolu'daki bal üretim merkezlerinin belirlenmesi konusunda katkı sağlanması beklenmektedir. Yine Anadolu uygarlıklarındaki gibi Ortadoğu uygarlıkları ve Eski Doğu-Eski Batı uygarlıklarına da aynı katkıyı sağlanması beklenmektedir. Toplumsal içerikli

konulara ise balın ve arının hem dinî ayinlerdeki rolünün incelenmesi hem de tıbbî kullanımının incelenmesi konularına katkı sağlaması beklenmektedir.

Amaç: Eski Çağ'da Arı ve Bal başlıklı tez çalışmasında öncelikle konu ile ilgili hazırlanmış diğer yazılar doğrultusunda konu hakkındaki yazıları ve bu yazıların eksikliklerinden bahsedilmektedir. Araştırmanın önemi ve gerekçesinden bahsedilerek, tez konusunun Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü ve Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nın öncelikli araştırma alanlarıyla ilişkileri belirtilecektir.

Bu doğrultuda çalışmanın öncelikli amacı arı ve bal ile ilgili buluntulardan, yazılı kaynaklardan yola çıkarak arı ve balın Eski Çağ'da ki tarihçesini oluşturmaktır. Bu tarihçeyi oluştururken Eski Çağ insanının arıya ve bala yüklediği anlamı inceleyerek arı ve balın insanoğlu için önemi anlamlandırmaya çalışılacaktır. Kronolojik olarak arının ve bal başta olmak üzere arı ürünlerinin görüldüğü uygarlıklar ve diğer uygarlıklara nasıl ulaştığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Kapsam: Ülkemizde bu konu hakkındaki yazılarda genellikle bal ve arı kelimelerinin kökeni Eski Çağ dillerindeki benzerlikleri ele alınmıştır. Ayrıca neredeyse bu konu hakkında yazılmış tüm yazılarda Hititler üzerinden gidildiği görülmüştür. Hititlerde ise kanunlarda yer almasından bahsedilerek Tanrı Telepinu Mitolojisi belirtilip konu hakkında farklı bir bilgi verilmediği görülmüştür. Asur Ticaret Kolonileri dönemindeki ticarî ilişkiden ve Anadolu'daki bal üretim merkezlerinden ise çok az sayıdaki makalede bahsedilmiştir. Konu hakkındaki tek ayrıntılı yazı ise daha çok Orta Çağ-Bizans özelinde ve sanat tarihi alanında yazıldığı anlaşılmıştır. Küresel boyutta konu hakkındaki en kapsamlı yayın 1999 yılında yazılmış ise de geçen zaman içerisinde kitaptaki bilgilerin ve tarihlendirmelerin değişmesi ve yeni buluntuların elde edilmesiyle konunun yeniden çalışılması ihtiyacını doğduğu söylenilebilir. Diğer yayınlara baktığımızda ise daha çok Mısır gibi belli bir uygarlık üzerinden konunun ele alındığı görülmektedir. Özellikle kendisinden daha önce kurulmuş olmasına rağmen Hititlerde bal ve arı hakkında bilgi olmasına rağmen günümüzde de arıcılığın gelişmiş olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulmuş olan Urartu Krallığı'nda arı ve bala ait yok denecek kadar az sayıda buluntu olması üzerinde durulması gereken bir konudur. Ancak çalışmada bu konuya yeterince değinilemeyecektir. Bu çalışmada daha çok Anadolu'nun batı topraklarında ve Ege bölgesinde ortaya çıkan eserler incelenmiştir. İmkânlar ölçüsünde bu çalışmanın eldeki bilgilerden yola çıkılarak konu hakkında bir öncü niteliğinde olması beklenmektedir.

Bu sebeple araştırmada genel olarak yabancı kaynaklar kullanılmıştır. Neredeyse bütün antik dünya medeniyetleri hakkında az da olsa bilgi vermeye çalışıldı. Ancak kullanan kaynaklardan da anlaşılacağı üzere daha çok Mısır, Yunan, Roma ve Asur gibi medeniyetler hakkında daha çok bilgi verildi.

Yöntem: Tarih öncesi ve sonrası dönemlerde arının varlığına ve özellikle de arı ürünlerinin kullanım alanlarına yönelik bilgilerin aydınlatılması için birbirinden farklı ve dağınık haldeki birçok bilgi bir araya getirilerek değerlendirilmeye çalışıldı.

Araştırmadaki materyallerin; duvar resimleri, kovan tipleri, antik yazılar, sikkeler, mimari figürler ve konu hakkında yazılan güncel kaynaklar olduğu söylenilebilir. Arkeoloji, epigrafi ve nümizmatik gibi çalışmamıza doğrudan katkı sağlayan bilimlerin dışında coğrafya, antropoloji, sosyoloji, eczacılık, farmakoloji ve tıp gibi pek çok bilimin sunduğu kanıtlar da ulaşabildiği kadarıyla incelenerek ve karşılaştırılarak çalışmaya dahil edilmeye çalışıldı. Araştırma yönteminin ise genel olarak literatür taraması olduğu söylenilebilir.

I. ESKİ ÇAĞ DÖNEMİ YAZILI KAYNAKLARI

Arı kelimesinin ilk hangi yazılı metinde bulunduğu bilgisine ulaşamadık. Ancak Sümerce metinlerde *NIM.LÀL* kelimesi bal arısı anlamına gelmekte olduğunu bilinmektedir (Erkut, 2011: 37). Dolayısıyla arı kelimesinin ilk yazılı dil olarak kabul edilen Sümerce metinlerde kullanıldığını tahmin edilebilir. Bal arısı kelimesinin Akadca ifadelerde karşılığı ise *NAMBUBTU=NABBUBTU=NŪBTU* olarak geçmektedir ve Hititlerde Sümerce karşılığı olan *NIM.LÀL* ifadesi kullanılmıştır (Erkut, 2011: 37). Mısır hiyeroglif yazısında ise arı simgesinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak Mısır hiyeroglif yazısında kullanılan arı simgesini daha çok kraliyet isimleri ile birlikte kullanılan "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı" ya da "Sazlığın[1] ve Arılığın

[1] Ransome'un Yukarı Mısır'ı temsil eden hiyeroglifin İngilizceye çevirisi için kamış, saz, dokuma tarağı ve sipsi anlamına gelen "reed" kelimesini kullandığı görülmektedir. Kritsky ve Hammad'ın ise yayınlarında saz, sazlık, kamış ve hasırotu anlamlarına gelen "sedge" kelimesini kullandıklarını görülmektedir (Kritsky, 2010: 13; Kritsky, 2015: 66; Hammad, 2018: 1). Ancak Kritsky'nin 2015 yılında yayınladığı kitabında bir yerde reed kelimesini kullandığını bu kullanımı da 1898 yılında yayımlanan bir esere göre yaptığı anlaşılmaktadır (Griffith, 1898: 3). Bu yüzden daha güncel kaynaklarda saz, sazlık, kamış ve hasırotu anlamlarına gelen "sedge" kelimesinin kullanılması ve bu kelimenin (belirli bir alanı bölgeyi temsil ettiği için) sazlık anlamında kullanılması uygun görüldü. Aynı şekilde arı kelimesinin de belirli bir bölgeyi (Yukarı Mısır) temsil etmesinden dolayı Türkçeye çevirisinin arılık olarak yapılması uygun görüldü.

Sahibi[2]" anlamına gelen bir tür Mısır kraliyet unvanında görülmektedir (Görsel 1). Öncelikle Aşağı Mısır yani Nil Delta Bölgesini tanımlamak için kullanılan bu figür daha sonraki dönemlerde kraliyet sembolü hâline gelmiştir (Kritsky, 2010: 12-13; Kritsky, 2015: 66-67). Ayrıca normal yazıda ise arı anlamına gelen *bit* kelimesi kralın takma adına dönüşmüştür (Kahyaoğlu, 2011: 103; Hammad, 2018: 1). Mısır Uygarlığında arı ürünlerinin besin, tıbbi malzeme ve dinsel törenlerde malzeme olarak, uygarlığın erken dönem yazılı belgeleri olan birçok papirüste yer aldığı görülmektedir.

Yazıda kullanılan arı ürünlerinden bahsedilecek olursa yazıda en çok kullanılan arı ürününün bal olduğu söylenilebilir. Bala atıfta bulunan ilk yazılı tabletlerden bazılarının da ünlü Sümer şehir devleti olan Ur'da ve Hammurabi'nin başkenti Babil'de bulunduğu bilinmektedir. Ur'da bulunan yazılar yaklaşık MÖ 2400 yılına Babil'deki yazılar ise yaklaşık MÖ 1500 yılına tarihlenmektedir (Crane, 1999: 45). Antik dönem Çin kaynaklarında ise bal terimine MÖ 2000'li yıllarda rastlanmıştır (Crane, 1999: 503). Eski Mezopotamya'da bal kullanımından bahsedilecek olursa balın besin maddesi olarak kullanımının yanı sıra sıvılaştırılarak "içmek için bal" tabirinin kullanıldığı saptanmıştır (Yıldırım, 2018: 358). "İçmek için bal" terimi günümüzdeki süzme bal olabileceği tahmin edilebilir.

Görsel 1. Arı Figürü İçeren Mısır Hiyeroglifi (Muzeum Archeologiczne w Poznaniu)

[2] "Oralı" anlamında bir anlam katan ve sadece asiller için kullanılan "He, of the …" kalıbını "sahibi" şeklinde çevirmek daha uygun görülmüştür.

Anadolu'da bal ile ilgili ilk kaynakların çoğunluğuna MÖ II. Binyıl başlarına tarihlenen Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden ulaşılmaktadır. Kültepe metinlerinden elde edilen bilgilere göre bal, Akadca "dišpum" Sümerce ise *LÀL* yazılışı ile geçmektedir (Yıldırım, 2018: 358; Öz-Kiriş, 2020: 110). Bu dönemde özellikle Asurlu tüccarların mektuplarında baldan ve balın üretildiği ya da depolandığı merkezlerden bahsedilmektedir. Bu merkezlerin Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Yıldırım, 2018: 358). Ayrıca Ege kıyılarındaki birçok antik kentte bal üretiliyor ve bu ballar deniz aşırı ülkelere gönderiliyordu (Lenger, 2011: 28-35; Üreten, 2011: 375-380). Karadeniz'de bulunan farklı yerlerden parfüm ve çeşitli uyuşturucu bitkilerin yanında bal ve balmumunun Ege Dünyasına ihraç edildiği bilinmektedir (Doğancı, 2018: 686-697-698).

Bunların dışında antik dönem kaynaklarında da birçok kez arı ve bal kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu kaynaklarda tezin oluşmasına katkı sağlamıştır. Hititler Anadolu'daki arıcık faaliyetlerini ve üretilen balın korunması için kanunlar çıkartmıştır. Bu kanunlar H. Üreten ve B. D. Joseph'in aktarımına[3] göre şöyledir:

> *"takku NIM.LÀL-an kammari kuiški taiezzi karū … GÍN KÙ.BABBAR pišker / kinun-a 5 GÍN KÙ.BABBAR pāi parna-šša šuwaizzi"*
> *"Eğer bir kovanda yaşayan arı topluluğundan arıları biri çalarsa, eskiden bir mina gümüş veriliyordu. Şimdi beş şekel gümüş verilsin ve (böylece suçu) evinden uzaklaştırır."*
> *"takku 2 É.NIM.LÀL takku 3 É.NIM.LÀL kuiški taiezzi karū BU-BU-Ú-TA-NU-UM ŠA NIM.LÀL / kinun-a 6 GÍN KÙ.BABBAR pāi takku É.NIM.LÀL kuiški taiezzi / takku I-NA ŠÀ-BI NIM.LÀL NU.GÁL 3 GÍN KÙ.BABBAR pāi"*
> *"Eğer iki kovanı, eğer üç kovanı biri çalarsa, eskiden o arılar tarafından sokuluyordu ve şimdi altı şekel gümüş versin. Eğer bir kovanı biri çalarsa, eğer içinde arı yoksa üç şekel gümüş versin."*

[3] Türkçe kısımlar H. Üreten'in makalesinden, orijinal metnin transkripsiyonu: Brian D. Joseph'in makalesinden alınmıştır. Ayrıca ilk maddede "…" ile belirtilen kısımdaki sayı Türkçe çevirisindeki halinde "bir" olarak belirtilmiştir. Hitit kanunlarından bahseden ulaşılabilen en erken tarihli kaynak Ransome tarafından 1937 yılında yayınlanan "The Sacred Bee in Ancient Times and Folklore" adlı kitaptır. Yayınlandığı dönemde Hitit yazısının halen çözümlenemediği söylenen kitaptaki Babil çivi yazısının tercümesi olduğu anlaşılan bilgilerin ise 1922-24 yılları arasında yayınlanan farklı kaynaklardan alındığı görülmektedir.

Ayrıca Hititlerin yukarıdaki kanunlarla koruma altına aldıkları bala genel bir fiyat belirlemişlerdir. 181. Kanun maddesinde bu fiyat "*1 zipitanni*[4] *LÀL (1 zipitanni bal) = 1 şeqel*[5] *gümüş*" olarak belirlenmiştir (Crane, 1999: 173-174; Reyhan, 2010: 80; Üreten, 2011: 368; Joseph, 2018: 21; Yıldırım, 2018: 364). Hitit metinlerinde bal Sümerce ve Akadca ifadelerle kullanılmasına rağmen Hititlerde *milit*[6] kelimesi bal anlamına gelmektedir (The Hittite Dictionary, 1989: 250).

Antik Çağ yazarlarından birçoğunun arıya ve arı ürünlerine atıfta bulunduğu bilinmektedir. Antik Yunanların da Mısır Uygarlığı kadar arı ürünlerini besin, tıbbi malzeme ve dinsel törenlerde malzeme olarak kayıt altına aldıkları görülmektedir. Hatta İskender Döneminden sonra Mısır ile gelişen ilişkiler sonucunda arı ve arı ürünlerine saygının arttığı söylenilebilir.

II. NÜMİZMATİK KAYNAKLAR

Eski Çağ Dönemi yazılı kaynakları arıcılık, arının efsanevi özellikleri, başta bal olmak üzere arı ürünlerinin kullanım alanları ve yoğunluğu hakkında net bilgiler sunarken; nümizmatik kaynaklar da arının Anadolu coğrafyasındaki varlığı, işlevi ve değeri hakkında bazı fikirler vermektedir. Çalışma kapsamında yapılan araştırmalar neticesinde çok sayıda ve farklı tipte arı betimli kent sikkesine rastlanıldı. Bu yoğunluk ve çeşitlilik, arıya verilen değerin ispatı olarak nitelendirilebilir. Bu sebeple, bundan sonra yapılacak çalışmalara katkı sağlaması amacıyla ulaşılabilen bütün sikkeler arasında seçilen çeşitli sikke örnekleri çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmaya bütün sikkelerin eklenmemesinin sebebi bu çalışmanın bir sikke çalışması olmamasıdır. Sikkelerin kullanılmasının asıl amacının, arı figürünün gelişimini incelemek olduğu söylenebilir.

Arı betimli kent sikkeleri örneklerine yurt içi ve yurt dışında yayımlanan kataloglar, çevrimiçi müze-kütüphane koleksiyonları, müzayede satışları ve özel koleksiyonlar aracılığıyla

[4] Hititlerde kullanılan bir ağırlık birimidir.
[5] Hititlerde kullanılan bir para birimidir.
[6] Bu kelimenin günümüzde de kullanılan birçok dildeki bal kelimesinin kullanımını etkilediği varsayımları bulunmaktadır. Bu varsayımlar için *Bak.* Joseph, 2018: 18; Doğer – Borstlap, 2021: 1337.

ulaşılmıştır. Ancak incelenen bu sikkelerin genellikle üzerindeki arı figürleri görsel olarak en net olanları ve üzerinde farklı betimlemeler yer alanları eklenilmiştir.

III. MODERN KAYNAKLAR

Günümüzde arı ve arı ürünlerinin çeşitli kullanım alanları üzerine yazılmış pek çok nitelikli araştırma bulunmaktadır. Tez konusunun belirlenmesi ve şekillenmesi sürecinde modern kaynaklar araştırmamıza büyük katkı sağlamıştır.

Çalışmaya doğrudan katkı sağlayan pek çok kitap ve makale bulunmaktadır. Bunların hepsini değil sadece en önemlileri bu kısımda belirtilecektir. Özellikle Eva Crane tarafından 1999 yılında kaleme alınan "*The World History of Beekeeping and Honey Hunting*" başlıklı kitap, yüksek lisans tezinin oluşum sürecine büyük katkı sağlamıştır. Yazar kitabın oluşum sürecinde kişisel merakından kaynaklanan çabalarıyla elde ettiği bilgileri ve dönemin önemli bilim adamlarından edindiği bilgileri kullanmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak öncelikle arkeolojik ve arkeobotanik veriler ışığında dünyadaki ilk arı fosillerinden başlayarak bir kronoloji oluşturmaya çalışmıştır. Yazar daha sonra dünyanın farklı bölgelerindeki bal toplayıcılığı faaliyetlerini incelemiştir. Sonraki başlıklarda ise arıcılığın yayılımını ve tarihsel sürecini incelemiştir.

Çalışmaya katkı sağlayan diğer önemli yayınlar Gene Kritsky tarafından 2010 yılında kaleme alındı̇n "*The Quest for the Perfect Hive"* ve 2015 yılında kaleme alınan "*The Tears of Re: Beekeeping in Ancient Egypt*" başlıklı kitaplardır. Bu çalışmaların, yüksek lisans tezinin Mısır Uygarlığı ile ilgili kısımlarının oluşmasında doğrudan etkisi olan diğer önemli çalışmalar olarak gösterilebilir. Bu çalışmaların ilki olan "*The Quest for the Perfect Hive*" adlı kitapta bal arılarının ve arıcılığın temelinden bahsederek günümüze kadarki gelişimi incelenmiştir. İkinci çalışma olan "*The Tears of Re: Beekeeping in Ancient Egypt*" adlı kitapta ise arı, Mısır'da arıcılığın başlangıcından itibaren sosyal, dinî ve tıbbî yönleriyle incelenmiştir.

Son olarak 1937 yılında Hilda M. Ransome tarafından yazılan "*The Sacred Bee: in Ancient Times and Folklore*" adlı kitap yüksek lisans tezinin mitoloji kısmının oluşmasında doğrudan etkili olmuştur. Kitap arılarla ilgili yazılan ilk yakın dönem kaynağı olması ve farklı uygarlıkların mitolojilerinde yer alan arı figürünü geniş bir perspektifle incelemesiyle çalışma için ayrıca önem arz etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM
ARI VE ARI ÜRÜNLERİ

1.1. ARININ İNSANLIK AÇISINDAN ÖNEMİ

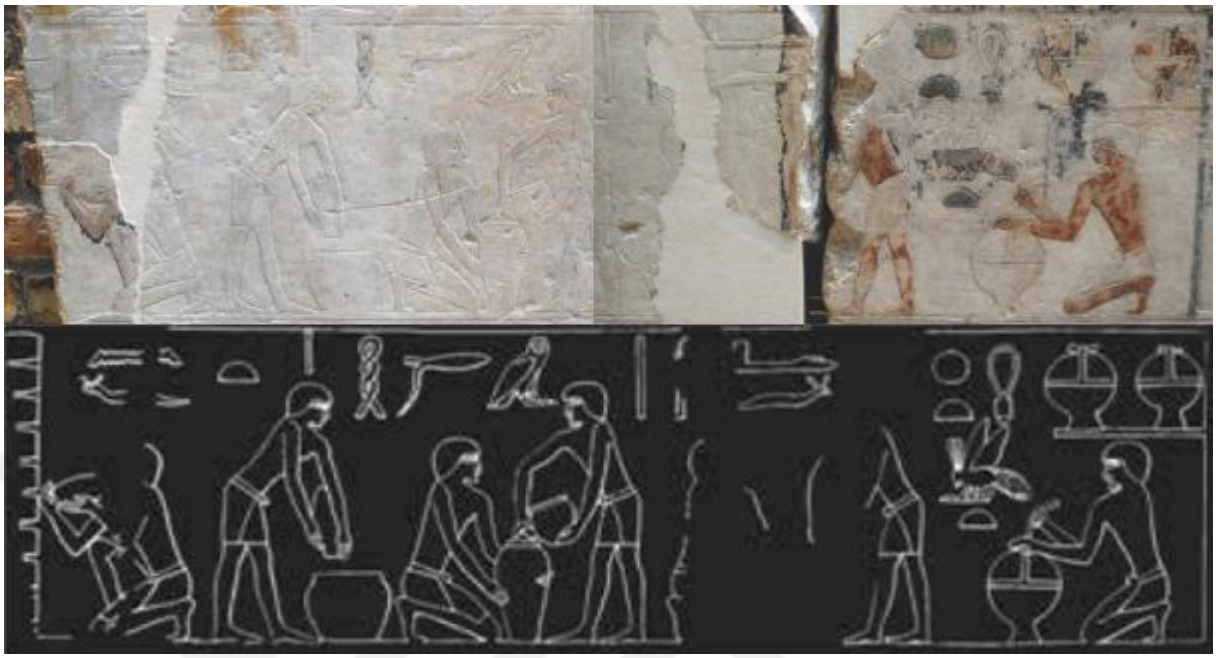
Polinatörler[7] olarak arılar, ekosistemlerde kritik bir rol oynar, sayısız bitki türünün üremesini destekler ve meyve, sebze ve çiçeklerin bolluğunu sağlar. Arılar yorulmak bilmez çabalarıyla sadece bal üretmekle kalmaz, aynı zamanda tüm yaşamın bağlı olduğu doğanın hassas dengesine de katkıda bulunurlar. Çevresel zorluklar ve polinatör canlıların popülasyonlarının azalmasıyla dikkat çeken bir çağda, bal arılarını ve yaşam alanlarını korumanın önemi yeterince vurgulanmamaktadır. Pestisit[8] maruziyetinden yaşam alanı kaybına ve iklim değişikliğine kadar, arılar hayatta kalmalarını ve destekledikleri ekosistemleri tehlikeye atan çok sayıda tehdit ile karşı karşıyadır. Bu bağlamda sürdürülebilir arıcılık uygulamalarını destekleyerek, doğal yaşam alanlarını koruyarak ve çevre dostu politikaları savunarak, bal arılarının sürekliliğini sağlayabilir ve gelecek nesiller için değerli bal armağanını koruyabiliriz.

Balın veya diğer arı ürünlerinin insanlar tarafından kullanılması insanların arıcılık yaptıklarını göstermez. Ancak insanların arıları kovanlarda tutarak balı daha verimli ve daha büyük miktarlarda toplayabilecekleri kolaylıkla düşünülebilir. Arıcılığın ilk olarak ne zaman ve nerede bilinçli olarak yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Mısır'da Birinci Hanedanlık Döneminde "Bal Görevlisi" olarak adlandırılan bir memurun bulunduğu bilinmektedir (Kritsky, 2015: 7). Bu tam olarak arıcılığın yapıldığını göstermez ancak kovanların Mısır'da yaklaşık MÖ 2450'den itibaren kullanıldığı bilinir (Kritsky, 2017: 51). Dolayısıyla bilinen verilere göre arıcılık bu tarihte başlamasa da bu tarihte kesin olarak yapılmıştır denilebilir (Görsel 2). Doğu Avrupa'da ise Orta Volga bölgesinde ortaya çıkan kanıtlar sonucunda ağaç kovukları ve dallarındaki doğal petekler aracılığıyla MÖ 2000-1000 yılları arasında arıcılık

[7] Çiçeğin erkek organlarındaki polenlerin dişi organlara taşınma işlemi olan tozlaşmayı gerçekleştiren canlılara polinatörler ya da tozlaştırıcılar denir (Bağrıaçık, 2017: 38).

[8] Tarım ürünlerinin üretim ve depolamalarında tarım ürünlerine zarar veren veya besin değerini düşüren böcekler, hayvanlar, mikroorganizmalar, yabani otlar ve diğer zararlı canlıların ölmesini sağlayan veya bu canlıların tarım ürünlerine verdikleri zararları azaltan kimyasallara pestisitler denir (Özay & Arslantaş, 2016: 43).

yapıldığını düşünülmektedir (Özcan, 2014: 65). Bu bilgilerin dışında arıcılığın MÖ 5000'lerde başladığı düşünülmektedir (Wilson-Rich, 2014: 16).

Görsel 2. Newoserre Any'nin Güneş Tapınağındaki arıcılık kabartması ve çizimi (Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Kritsky, 2015: Plate 3-4; Kritsky, 2017: Fig. 2).

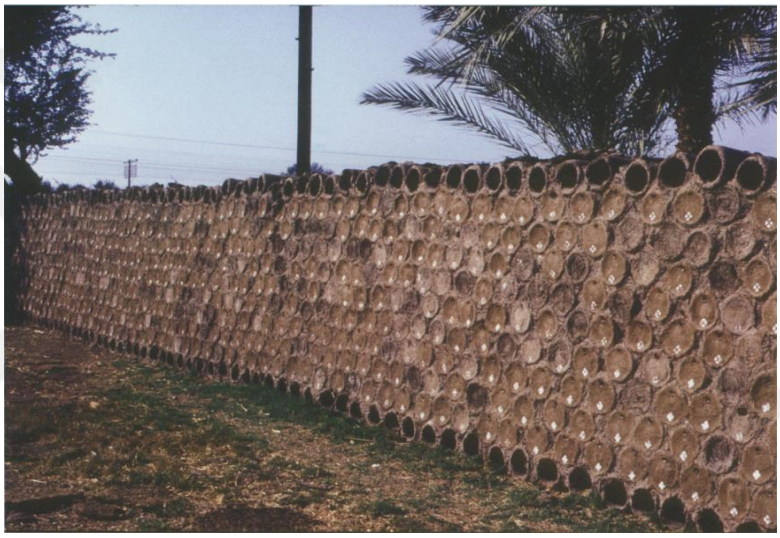
Bilinen ilk arı kovanlarının betimlendiği kabartmadan da anlaşılacağı üzere ilk kovan tipleri oval biçimdedir (Görsel 2). Bu şekilde oval kovanlarla yapılan arıcılığın günümüzde de yapıldığı görülmektedir (Görsel 3). Antik Çağ'da genel olarak bu tipte kovanların kullanılmış olduğu o döneme ait kovanlarda ve kapaklarında bulunan uçuş deliklerinin yatay biçimde olmasından anlaşılmaktadır[9] (Görsel 4-5).

Mısır'da ilerleyen dönemlerde yerleşik arıcılığın yanında gezgin arıcılığında yapıldığı yazılı kaynaklarda görülmektedir. MÖ 3. yüzyıla tarihlenen Yunan yetkili Zenon'a yazılan belgede kısaca o bölgede yaşayan Mısırlı arıcılar, kovanların taşınması için gerekli olan eşeklerin iadesini talep edilmektedir (Ransome, 1937: 27). MÖ 3. Yüzyıldaki bu geleneğin 18. Yüzyılın ortalarında Fransız gezgin De Maillet tarafından da gözlemlendiği bilinmektedir (Ransome, 1937: 28). Bu gözleme göre özel olarak yapılmış sallarla arı kovanlarının çiçeklerin daha erken açtığı yerlerden daha geç açtığı yerlere doğru Nil nehri boyunca dolaştırıldığı

[9] Antik Çağ'daki kovan tipleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için *Bak.* Giannas, 2017: 79-84; Kritsky, 2017: 50-55.

kaydedilmiştir. Bu yöntemin günümüzde Mısır'da tekneler ya da kara yoluyla bu işlemin sürdürüldüğü bilinmektedir (Ransome, 1937: 28).

Anadolu'da arıcılık yapıldığı yorumu ise 1970 yılındaki Keban Kurtarma kazılarında Han İbrahim Şah'ta bozulmamış fakat kömürleşmiş bal peteklerinin bulunması sonucunda yapılmıştır. Bal petekleri Erken Tunç Çağı'na tarihlenen X. tabakada bulunan küplerin içinde arpa, buğday ve nohut gibi ürünlerle bulunmuştur (Ertem, 1972: 66; Ertem, 1982: 19; Parlıtı, 2019: 161). Ancak buradaki küplerin kovan değil muhtemelen depolama amaçlı olması bu yorumun tam olarak arıcılık değil de doğadan bal toplayıcılığı yapılmış olabileceğini düşündürür.

Görsel 3: Günümüze ait geleneksel bir Mısır Arılığı (Mısır-Mazar & Panitz-Cohen, 2007: 216)

Görsel 4: MÖ 400'lere Tarihlenen Arıkovanı (Yunanistan) (Kritsky, 2017: 53)

Görsel 5: Arıkovanı Kapağı (MÖ 323-31-Ephorate of antiquities of Euboea)
https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/mnam/000150-572813 ET: 04.07.2024

1.2. ARI ÜRÜNLERİ

Günümüzde arı kovanından birçok ürün elde edilmektedir. Bal, balmumu, polen ve arı ekmeği, propolis, arı sütü, arı zehri gibi klasik arı ürünlerinin dışında apis totale (podmore), apilarnil ve kovan havası gibi kısmen yeni sayılabilecek ürünlerde elde edilmektedir (Männle & Riepen & Münstedt, 2020: 15; Yücel, 2021: 181; Münstedt, 2022: 4). Bunların dışında henüz insanların yararına bir özelliği bulunmayan hatta arılar için zararlı sayılabilecek balmumu güvesini de arı ürünlerine dâhil edebiliriz Elde edilen ürünlerin çeşitliliği ve insanların bu ürünlerden elde ettiği kazanımlar düşünülürse muhtemelen insanlara arılardan daha faydalı bir böcek yoktur. Klasik arı ürünlerinden aşağıda kısmen detaylı bir şekilde bahsedileceği için bu bölümde açıklama gereği duyulmadı. Ancak diğer arı ürünlerine ayrı başlıklarda değinilmeyeceği için bu ürünlerden kısaca bahsedilecek.

Arıların ölümlerinden sonra bile ölülerinden fayda sağlanan apis totale (podmore) kısaca şöyle özetlenebilir. Ölü arıların tamamen (iç ve dış bütün vücut parçaları) öğütülmesiyle elde edilen bir arı ürünü olan apis totale (podmore), arıya ait bal ve polen gibi bütün ana öğeleri içermesinin yanı sıra kitin gibi arı vücudunun diğer oluşum maddelerini de içermektedir. Sağlık koruma ve tamamlayıcı tedavi öğesi özellikleriyle yeni bir arı ürünü olarak nitelendirilen apis totale (podmore), günümüz insanı tarafından kullanımı ve popülerliğini gittikçe arttırmaktadır. (Yücel, 2021: 181). Zengin içeriği sebebiyle tarih öncesi dönemlerden beri insanlar tarafından kullanıldığı düşünülebilir.

Kraliçe arının oluşum sürecinde elde edilen arı sütünün, erkek arıların oluşum sürecindeki farklı bir biçimi şeklinde yorumlanabilecek Apilarnil, erkek arı larvalarının pupa aşamasına geçmeden hemen önceki 3-7 günlük larva aşamasında elde edilen maddedir. İsmi de güncel olan Romen bilim insanının adının bulunduğu kısaltma da eklenerek Apilarnil[10] elde edilmiştir[11]. Güçlü biyolojik özellikleriyle bilinir ve homojen, süt kıvamında, sarımsı-gri renkte ve acı bir tada sahiptir. Apilarnil kolayca karıştırılabilir olduğundan ham haliyle soğuk zincirde saklanması gerekir. Larvaların besin bileşimi pupa[12] aşamasına girdikten sonra değişir, bu nedenle en yüksek kaliteyi korumak için apilarnili larva[13] aşamasında hasat etmek en iyisidir. İdeal olarak, tutarlılığın sağlanması için larvaların larva aşamasında aynı yaşta olması gerekir. Proteinler, karbonhidratlar, yağlar, polifenoller, aminoasitler, vitaminler ve mineraller gibi zengin bir içeriği bulunan Apilarnil arı sütünden daha yüksek bir antioksidan özelliği göstermektedir (Yücel, 2021: 182). Tıp, gıda ve kozmetik alanlarında birçok faydası bulunan apilarnilin de apis totale (podmore) gibi tarih öncesi dönemlerden beri kullanılmış olması muhtemeldir.

Bilimin ilgisini üzerine yeni çeken arı ürünlerinden sonuncusu ise kovan havası olarak adlandırılan üründür. Dünyada bilimsel olarak ilk kez Almanya'da uygulanan bu yöntem mucidi Hans Musch'a "çığır açan buluş" adlı ödülü kazandırmıştır (Akyüz, 2021: 44). Arıkovanı içerisindeki havanın yardımıyla hortuma oradan da maskeye iletilerek buradan solunmasıyla gerçekleştirilen sistem arılara doğrudan temas etmeyerek güvenli bir şekilde arı havasına ulaşma imkânı sağlamaktadır. Bal ve polen gibi temel arı ürünlerinin arı havasına doğrudan etkisi olması sebebiyle kovan havasının solunacağı arı kovanında sağlıklı bir arı kolonisinin bulunması daha etkili sonuçların oluşmasına olanak sağlamıştır. Bunun dışında kovan havası alınırken dolaylı olarak maruz kalınan, özel ses frekanslarına sahip olan arı sesinin de tedavi edici etkilerinin olabileceği düşünülmektedir (Akyüz, 2021: 43-44; Yücel, 2021: 183). Tamamlayıcı bir tedavi ürünü sayılabilecek kovan havasının Eski Çağ insanı tarafından bilinçli

[10] API; Latince arı kelimesi olan "apis" kelimesinden türetilmiştir, LAR; Kökeni Latince olan Türkçeleşmiş "larva" kelimesinden türetilmiştir ve NIL; Kâşifi Nicolae Iliesiu'nun isminden türetilmiştir.
[11] https://www.nutraltherapy.com/urun-kategori/apilarnil/ ET: 26.06.2024
[12] Gelişmesini tamamlayan böceğin larva döneminden sonra girdiği iç organların kaynaşarak ergine has şekil aldığı dönem (Kekillioğlu & Yıldız, 2023: 398).
[13] Böceklerin yumurta döneminden sonra girdikleri evredir (Kekillioğlu & Yıldız, 2023: 398).

bir şekilde kullanılmış olma ihtimalinin diğer güncel arı ürünlerine göre daha az olabileceği tahmin edilebilir.

Son olarak belirteceğimiz arı ürünü olan balmumu güvesi arılara ciddi zararlar veren bir canlıdır. Muhtemelen geçmişten günümüze arıcılığın yapıldığı her dönem arıcılar için en önemli sorunlardan biri olmuştur. Aritotles'in Historia Animalium adlı eserinde balmumu güvelerinden başlıca arı hastalığı olarak bahsettiği bilinmektedir (Historia Animalium: 626b) Çalışmada genel olarak arıların faydalı ürünlerinden bahsedildiği için ve balmumu güvesinin de hem insanlar hem de arılar açısından zararlı sayılması sebebiyle ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır. Ancak yapılan son çalışmalarla plastik gibi doğada uzun yıllar çözünmeyen maddelerin yok edilmesi için balmumu güvesinin çözüm sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu yönüyle ilerleyen yıllarda insanlığa fayda sağlayabileceğini belirtmek bu çalışma için yeterli olacaktır.

1.2.1. Bal

Doğa harikaları olan dünyamızda, çok az madde balın çok yönlülüğü ve zenginliğiyle rekabet edebilir. Nefis tadının ötesinde, bal insanlar ve doğa arasındaki karmaşık ilişkinin bir kanıtıdır. İnsanoğlu her kaşıkla, sadece balın tatlı tadını değil, aynı zamanda altın tonlarında kodlanmış zamansız bilgeliği de tatmaktadır. Özünde bal, doğanın simyasının bir kanıtıdır. Doğanın yorulmak bilmeyen işçileri olan arılar, sayısız çiçekten nektar toplayıp vücudunda gerçekleştirdiği çeşitli biyolojik eylemler sonucunda ağzındaki hortumdan geri çıkararak bal olarak adlandırılan altın iksire dönüştürür. Arılar bu kaynakları toplayıp dönüştürür, belirli maddelerle karıştırır ve içindeki suyun buharlaştığı petek hücrelerinde depolar. Bal dünya çapında üretilmektedir ve insanlığın en eski gıdalarından biridir. Bal, insanlar için olan değerinin ötesinde, arılar için hayati bir besin kaynağı olarak hizmet eder.

Balın tarihi binlerce yıl öncesine dayanır ve insan varoluşunun dokusuyla iç içedir. Yazıyı kullanan ilk uygarlık olan Sümerlerin çeşitli efsanelerinde bala dair göndermeler bulunmaktadır (Kramer, 1961: 97-98-99-110-150; Kramer, 1963: 335-336; Çığ, 1995: 11-12). Mısırlılar, Yunanlılar ve Romalılar da dâhil olmak üzere antik medeniyetler, bala ilahi anlamlar yükleyerek saygı duymuşlardır. Yıllarca kraliyet masalarını süslemiş ve dini törenlerde yer

almıştır. Balın, mutfak kullanımının ötesine uzanarak refahı, doğurganlığı ve hayatın tatlılığını sembolize ettiği söylenilebilir.

Antik Çağ yazarlarının eserleri incelendiğinde arı kovanın içinin tam olarak bilinmese de bu yazarların arılara atıfta bulundukları eserlerinde görülmektedir. Hesiodos'un "Theogonia (Tanrıların Doğuşu)" ve "İşler ve Günler" adlı eserlerinde ve Platon'un "Devlet" adlı eserinde müsrif devlet adamlarını kastederek erkek arının kovandaki işlevine gönderme yapıldığı görülmektedir (Özcan, 2014: 66). Ancak bu eserlerin Türkçeleştirilmiş biçimlerinde İngilizce "drone" kelimesinin Türkçeye "erkek arı" olarak değil "yabanarısı" olarak çevrildiği görülmektedir. İki yazarında eserleri incelendiğinde anlamsal olarak da erkek arının kovandaki başıboşluğuna özellikle sadece bal tüketimi yapmasına gönderme yapıldığı anlaşılmıştır (Theogonia (Tanrıların Doğuşu): 595; İşler ve Günler: 305; Devlet: 552c-573b).

Hayvanlar hakkında ayrıntılı bir inceleme yapmış olan Aristoteles'in "*Historia Animalium*" adlı eseri incelendiğinde ise muhtemelen o dönemde kovandaki arı türleri bilindiği ancak tam olarak işlevlerinin bilinmediği anlaşılmaktadır. Bu çıkarım kovandaki yumurtlama işlevini gerçekleştiren kraliçe arının dişi değil de yönetici arı ya da kral arı olarak yani eril bir şekilde adlandırılması ve erkek arıların sadece bal tüketen işlevsiz varlıklar olarak görülmesine dayandırılabilir (Özcan, 2014: 66; Historia Animalium, Kitap 5: 553a-554a). Ayrıca Antik Yunan dünyasındaki arılar hakkındaki bilgi eksikliği MÖ 300'lü yıllarda Aristoteles'in "balın havadan, özellikle yıldızların yükselişi sırasında ve gökkuşağının yeryüzüne konması sırasında düştüğünü" yazmasında da görülmektedir[14] (Historia Animalium, Kitap 5: 553b). Bunun devamı olarak 1609 gibi geç bir tarihte, bilgili bir arıcı olduğu düşünülen İngiltere'deki Rahip Charles Butler'in balın Tanrı tarafından havadan damıtılarak çiğ ya da çiseleyen yağmurla yeryüzüne indirildiğini yazdığı bilinmektedir. 1717 yılında arıların çiçeklerdeki nektarların ürettiği nektarları topladığını belirten ilk kişi olarak Fransız Vaillant olarak kabul edilir. Bu bilimsel bilgiye rağmen Avrupa'da balın gökten düştüğü inancı 1800'lü yıllara kadar devam etmiştir (Crane, 1997: 7; Crane, 1999: 576-577).

[14] Bu durumun köpek yıldızı (sirius) ile ilgili olabileceği öne sürülmüştür. Kea adasındaki antik kentlerin sikkelerindeki arı figürünün köpek sirius ve köpek takımyıldızında yer alan sirius yıldızı ile kullanımı bu durum ile ilişkilendirilebilir (Görsel 54; Levha 13-b).

İslam toplumunda arının balı nasıl ürettiğinin bilindiği Kur'an'da yer al Nahl (Bal Arısı) Suresinin ayetlerinde açıkça görülmektedir (Kur'an-ı Kerim Nahl: 68-69):

> *"68: Rabbin, bal arısına şöyle ilham etti: "Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan (kovanlardan) kendine evler edin."*
> *69: "Sonra meyvelerin hepsinden ye de Rabbinin sana kolaylaştırdığı (yaylım) yollarına gir." Onların karınlarından çeşitli renklerde bal çıkar. Onda insanlar için şifa vardır. Şüphesiz bunda düşünen bir (toplum) için bir ibret vardır."*

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'deki bir sureye bal arısının isminin verilmesi de bal arısına İslamiyet'te verilen değeri açıkça gösterir niteliktedir. Ancak 9-11. Yüzyıllar arasındaki İslam bilginlerinden bazılarının balın arı tarafından nasıl elde edildiğini tam olarak aktaramadıkları bilinmektedir (Özcan, 2014: 67)

1.2.1.1. Balın Etimolojik Anlamı

Türk dillerinde "bal" kelimesinin etimolojisi bilim adamları[15] arasında tartışma konusu olmuştur. Türk dillerinde bal için kullanılan "bal" kelimesi, Türkçe, Azerice, Gagavuzca, Başkurtça, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca, Türkmence, Uygurca, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kumuk, Nogayca, Hakasça dâhil olmak üzere çeşitli lehçelerde dikkate değer bir tutarlılık göstermektedir. Bunların yanı sıra Moğolcaya da bal sözcüğünün Türklerden geçtiği söylenebilir (Şengül, 2024: 30-31).

Şengül tarafından Türkçe "bal" ile Korece "arı" anlamına gelen "벌" (bel>beol) kelimesi arasında bir bağlantı olabileceği yorumu yapılmıştır. Bu yoruma göre bu diller arasında daha geniş bir tarihsel dilsel etki veya paylaşılan etimolojik kökler olduğu düşünülebilir (Şengül, 2024: 30-31).

"Bal" kelimesinin kökenine ilişkin olarak birçok Hint-Avrupa dilinde dikkate değer paralellikler vardır. Danişment'ten Şengül'ün aktarımına göre, Türkçe "bal" (bal veya farklı bitkilerin suyu anlamına gelir) bal için kullanılan çeşitli Hint-Avrupa terimleriyle uyumludur:

[15] Bu bilim adamlarının görüşleri için *Bak.* Şengül, 2024: 30-36.

-Hint-Avrupa: Mẻdhu

-Hitit: Milit

-Sanskritçe: Madhu

-Zend: Madhu

-Eski Yunanca: μέλι (meli)

-Latince: Mel

-Eski İrlandaca: Mil

-Eski Slav: Medu

-Letonca: Medus

-Litvanca: Medus, midus

-Gotik: Milith

-Eski Almanca: Meto (bal şarabı)

-Ermenice: Meğr

Bu karşılaştırma, farklı dil ailelerini ve bölgelerini kapsayan, bal ile ilgili yaygın ve eski bir dilsel temayı vurgulamaktadır. Bu farklı dillerde benzer terimlerin tutarlı bir şekilde bulunması, balın insanlık tarihindeki köklü kültürel ve dilsel önemini ortaya koymaktadır (Şengül, 2024: 30-31).

Türkçe "bal" kelimesinin dışında günümüzde dünyada en çok kullanılan dillerden biri olan İngilizceye de kısaca göz atalım. İngilizce bal anlamına gelen "Honey" kelimesinin kökenini incelendiğinde, Cermen dillerindeki bal terimleri diğer Hint-Avrupa dillerindekilerden önemli ölçüde farklı olduğu görülmektedir:

-Almanca: Honig

-Eski Almanca: Honag

-İngilizce: Honey

-Eski İngilizce: Huniġ

-Frizce: Honning (Kuzey Frizcesi), Huunich (Saterland Frizcesi), Huning (Batı Frizcesi)

-Danca: Honning

-Afrikaans: Heuning

-Limburgca: Heuning

-Lüksemburgca: Hunneg

-Norveççe: Honning (Bokmål ve Nynorsk)

-İsveççe: Honung

-Hollandaca: Honlama

-İzlandaca: Hunang

-Faroe: Hunang

-Eski İskandinav: Hunang

Hint-Avrupa ailesi dışında dikkate değer bir paralellik de Japonca bal anlamına gelen "hani" kelimesidir (Şengül, 2024: 30-31). Çalışmanın ana konusu olmadığı için diğer dil ailelerindeki bal anlamına gelen sözcükleri ayrıntılı bir şekilde incelenmeyecektir. Ancak bu konuya ilgisi olanların Fatih Şengül'ün 2024 yılında yayınladığı "Türkçe Bal [Honey]'ın Kökeni" isimli makaleye bakmaları önerilir.

Son olarak Türklerin arı ve bal ile ilişkisinden kısacak bahsederek diğer bölüme geçelim. Acar'ın 2021 yılındaki yayınına göre arı ve bal sözcüklerine Gök-Türklere ait yazılı kaynaklarda rastlanmadığı bilinmektedir. Ancak bu durum arı ve bal kelimelerinin günlük hayatta kullanılmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü o dönemdeki Türklerin komşuları olan diğer uygarlıklarda arı ve bala atıflarda bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Acar'ın yine aynı yayınında arı ve bal sözcüklerini Türklerin kullanımının artık tarımın yapılabildiği verimli topraklarda yaşamaya başladıkları Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait belgelerle bağdaştırdığı görülmektedir (Acar, 2021: 615). Yukarıda da bahsedildiği gibi bal toplayıcılığı ve arıcılık aynı dönemlerde başlamamış olabilir. Hatta arıcılığın yerleşik hayatla bağdaştırılmasının da ne kadar doğru olacağı tartışılır. Bu sebeplerden dolayı Acar'ın bu sözlerinin arıcılık için bir ihtimal doğru olabileceği ancak çağdaşı olan diğer uygarlıklar tarafından bilinen arı ve bal

sözcüklerinin ilk kullanımının yerleşik hayat ile bağdaştırılmasının yanlış olduğunu düşünülmektedir. Ancak bu durum yazının geç kullanılması veya yazılı eserlerin azlığı ile ilişkilendirilebilir.

1.2.1.2. Balın Morfolojik Özellikleri

Bal, benzersiz görünümüne, dokusuna ve kalitesine katkıda bulunan çeşitli morfolojik özelliklere sahiptir. Arılardan elde edilen birincil arı ürünü olan bal, aşırı doymuş bir şeker çözeltisidir. Bal bileşenleri arasında başta früktoz ve glikoz olmak üzere şekerler, aminoasitler, organik asitler, vitaminler, mineraller, proteinler ve fenoller gibi bileşikler yer alır (Kurek-Górecka & Olczyk, 2022: 26). Bu morfolojik özellikler balın ayırt ediciliğine ve arzu edilirliğine katkıda bulunarak onu çeşitli mutfak ve tıbbi uygulamalara sahip çok yönlü ve sevilen bir doğal tatlandırıcı yapar.

Doğada bulunduğu haliyle doğrudan tüketilebildiği gibi, düşük su aktivitesi ve yüksek şeker içeriği nedeniyle mikrobiyolojik bozulma olmadan da depolanabilmektedir (Kritsky, 2015: 94; Erdoğan, Dodoloğlu & Zengin, 2005: 1-2). Bu olağanüstü dönüşüm, bala şeker, enzim, antioksidan ve eser minerallerin benzersiz bir karışımını aşılar ve her biri kendine özgü lezzetine, aromasına ve sağlık özelliklerine katkıda bulunur. Balın içeriği bölgeden bölgeye göre büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Hatta ülkemizde aynı şehrin ilçelerindeki çevreyle ilgili farklılıklar nedeniyle bu ilçelerden elde edilen balların içeriklerinde de farklılıklar görülmektedir. Dolayısıyla ülkemizin oldukça farklı çevreyle ilgili yapısı nedeniyle çok çeşitli ballar üretilmektedir (Erdoğan, Dodoloğlu & Zengin, 2005: 1-2).

1.2.1.3. Balın Kullanım Alanları

İnsanlığın bilinen en eski besin maddelerinden olan balın birçok özelliği bulunmaktadır. Antik medeniyetlerden modern toplumlara kadar, bal sadece tatlı bir ikram olarak değil aynı zamanda şifa, besin ve kültürel önem kaynağı olarak da saygı görmüştür. Balın bu amaçlardaki kullanımlarının dışında başka birçok alanda kullanıldığını bilmekteyiz. Ancak çalışmanın konusunu farklı yönlere çekeceği düşünüldüğü için balın sadece bu amaçlardaki kullanım alanlarından bahsedilecektir.

1.2.1.4. Balın Beslenme Amaçlı Kullanım Alanları

Yeterli ve dengeli beslenme, tarih boyunca ölümlerin önde gelen nedeni olan bulaşıcı olmayan hastalıkların önlenmesine yardımcı olmuştur. Sağlığın ve yaşam kalitesinin korunması ve geliştirilmesi için beslenmeye bilinçli yaklaşılmalıdır. Başta bal olmak üzere arı ürünlerini çeşitli ve dengeli bir diyete dâhil etmek daha iyi sağlık ve refaha katkıda bulunabilir. Bilimsel araştırmalar faydalarını keşfetmeye devam ettikçe, bu ürünler hem geleneksel hem de modern beslenme uygulamalarında umut verici bir yer tutuyor (Silici & Soylu, 2021: 33).

En çok bilinen ve en çok tüketilen arı ürünü olan bal, zengin bir karbonhidrat kaynağıdır ve faydalı bileşenler içerir. Enerji ve besleyici özellikleri nedeniyle insanlık tarihinin başlangıcından bu yana sıklıkla tüketilmiş ve birçok diyetin temel öğesi olmaya devam etmektedir. Karbonhidrat açısından en zengin arı ürünü olan balın monosakkaritler, disakkaritler ve oligosakkaritlerden oluşan karbonhidrat içeriği balın yaklaşık 4'te 3'ünü oluşturmaktadır. Karbonhidratların %80'inden fazlası ise glikoz ve früktozdan oluşmaktadır (Silici & Soylu, 2021: 33; Şahinler, 2023: 121-122).

Karbonhidratlar birçok organizma için temel besin maddeleridir ve yetişkinlerde diyet enerjisinin yarısından çoğunu sağlar. Karbonhidratlar yaşamsal faaliyetler için birincil enerji kaynağı olarak hizmet eder. Ayrıca enerji için yalnızca karbonhidratlara bağımlı olan beyin ve sinir sistemi için özellikle çok önemlidirler. Enerji sağlamanın ötesinde, karbonhidratlar önemli hücresel süreçlerde belirli roller oynar. Bal, karbonhidratların yanı sıra genel sağlığa katkıda bulunan çeşitli biyoaktif bileşikler ve antioksidanlar içerir (Silici & Soylu, 2021: 33).

Sonuç olarak, balın yüksek karbonhidrat içeriği ve hızlı enerjiye dönüşümü, onu dengeli beslenmenin değerli bir bileşeni haline getirmektedir. Glikoz ve früktozun varlığı balın hızlı ve verimli enerji sağlamasını, çeşitli vücut fonksiyonlarını desteklemesini ve genel sağlığa katkıda bulunmasını sağlar. Bal, çeşitli mutfak uygulamalarında kullanılabilir; yiyecek ve içeceklere hem tatlılık hem de besin değeri katar (Silici & Soylu, 2021: 33). Balın besin olarak kullanımını gösteren ilk kanıtlar Sümer atasözlerinde görülmektedir (Çığ, 1996: 57): *"Kahramanın annesinin çorbası yağlı ballı olsa da (ölen oğlu için) ağlamadan duramaz."*

Sümerlerde günlük hayattan bahsedilen metinlerde bal küplerinin bulunduğu depolar, ballı yağlı sofralar ve en iyi yiyeceklerde balın doldurulması gibi cümleler geçmektedir (Çığ,

1996: 86-99-116). Bu cümlelerden ve yukarıdaki atasözünden de anlaşılacağı üzere bal Sümerler tarafından muhtemelen yazının kullanılmaya başlamasından da önce bilinmekteydi ve tüketilmekteydi. Bunların dışında Çoban Tanrı Dumuzi'ye "bal adam" olarak atıfta bulunulması ve Sümerli Ludingirra'nın kendi hayatını anlattığı yazıtlarda Ludingirra'nın annesini "bal" ve krala "balımız" demesi balın kişileştirilmesinin en erken örnekleri olarak kabul edilebilir (Çığ, 1996: 76-96). Sümerlerde balın bolluk ve bereket ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır (Topaloğlu & Yücebaş, 2023: 58). Aynı şekilde kıtlık süreçlerinde de arıların bal yapmamasına vurgu yapıldığı bilinmektedir (Topaloğlu & Yücebaş, 2023: 74). Yine Sümerlerde balın Tanrılara yapılan sunularda tereyağı ile birlikte ve farklı ürünlerle kullanıldığı bilinmektedir (Durmuş, 2019: 30; Kaya-Hasdemir, 2019: 70).

Bala yapılan atıfların en erken örneklerinden bazıları da Antik Çağ'ın en önemli eserlerinden olan Homeros'un İlyada ve Odysseia'sında görülmektedir. Bu eserlerde bal gibi sözler, bal gibi uyku, bal gibi şarap gibi birçok benzetmede balın tatlılığına vurgu yapıldığı görülmektedir (İlyada, II: 30-35; IV: 255-260; 345-350; VI: 210-215; 340-345; VIII: 185-190; 505-510; 545-550; X: 575; XII: 265-270; XVII: 430-435; 670-675; XVIII: 540-545; 565-570; Odysseia, II: 340-345; III: 45-50; VI: 90-95; VII: 180-185; IX: 90-95: 205-210; X: 355-360; XI: 100-105). Bunların dışında yine bu eserlerde "sarı bal" teriminin kullanıldığı görülmektedir (İlyada, XI: 630-635; Odysseia, X: 230-235). Bu terimle tam olarak hangi tür balın kastedildiği bilinmemektedir. Son olarak Odysseia'da birkaç kez ballı sütün geçtiği görülmektedir (Odysseia, X: 510-515; XI: 25-30).

Balın vazgeçilmez bir besin maddesi olarak evlerde yer edinmesinin ilk örneklerinden biri Mısır'da görülmektedir. Aşağıda verilen maddede balın bütün sınıflar tarafından besin maddesi olarak gerekli görüldüğü de anlaşılmaktadır (Ransome, 1937: 28): *"Seni karım olarak alıyorum… ve sana yılda on iki kavanoz bal teslim edeceğime söz veriyorum."*

Balın besin olarak kullanımının farklı örnekleri Hititlerde de görülmektedir. Ekmek yapımı konusunda çağdaşı olan uygarlıklardan daha üst seviyede olduğu söylenebilen Hititlerin "ballı ekmek" ürettikleri görülmektedir. Bununla da yetinmeyip bezelyeli, baklalı ve sade ballı ekmek gibi bu ekmeğinde farklı çeşitlerini ürettikleri bilinmektedir (Erkut, 2011: 39; Üreten, 2011: 372). Sümerlerde de "bal ekmeği" olarak bir yiyeceğin tanrılar için hazırlanan ziyafette kullanıldığı bilinmektedir (Coşkun, 2018: 6-7). Bu iki ekmeğin türde bir ekmek olduğu

bilinmemektedir. Hititlerdeki gibi ayrıca bir ballı ekmek üretmeseler de Mısır Uygarlığında da "bira ekmeği" yapımında bal kullanıldığı bilinmektedir (Cilliers & Retief, 2008: 7). Bunların dışında Mezopotamya'da yapılan ve içinde hurma bulunan bir ekmek türünün bal ile tatlandırıldığı bilinmektedir (Berk, 2023: 97). Yine Mezopotamya'daki ekmek yapım malzemeleri arasında; un, su, süt, bira, baharat, yağ, kuru meyve (incir, üzüm), ve susam ile birlikte balın da olduğu bilinmektedir (Berk, 2023: 101).

Ballı ekmeğin dışında Hititlerde ballı şarap ve ballı bira gibi içeceklerinde olduğu bilinmektedir Ayrıca Hititlere ait yerleşim yeri olan ve günümüzde Çorum'a konumlanan Boyalı Höyük'te içinde çörek otu, bal ve balmumunun karıştırıldığının anlaşıldığı matara biçimli bir kap bulunmuştur. Bu buluntular, yukarıda bahsedilen Hititlerin arıcılık ile ilgili kanunlara yer vermeleri ve Mitoloji kısmında bahsedilecek arı ve bal ile ilgili kısımlar Hititlerde arının ve balın ne kadar önemli bir yer edindiğini göstermektedir (Erkut, 2011: 36-37; Güneri, 2023: 158).

Mükemmel işçilikli arı figürleriyle bilinen Minosluların balı fermente ederek bal likörü elde ettikleri ve bal likörünü tanrılara sundukları bilinmektedir (Güneri, 2023: 158).

Asur'da balın yiyecek olarak kullanımı II. Asurnasirpal Dönemindeki saray açılışında görülmektedir. Bu açılış için düzenlenen şölene katılımcılar ve yiyeceklerin belirtildiği ziyafet stelinde 100 (kap) balın kullanıldığı bilinmektedir (Grayson, 1991: 292; Coşkun, 2018: 172-194-195).

Carnarvon tabletinde savaş ganimetlerinden biri olarak bal alındığı geçmektedir. Ayrıca Kenan bölgesini[16] fethettikten sonra III. Thutmose'nin[17] de önce ganimet olarak 430 bal kavanozu daha sonra ise buradan haraç olarak 264 bal kavanozu bilinmektedir. Balın Antik Mısır'da ganimet ve vergi olarak alınması balın o dönemki değerini ispatlar niteliktedir (Ransome, 1937: 30; Cilliers & Retief, 2008: 8; Kritsky, 2015: 89). Karia'da hediye olarak 2

[16] İncil'de "süt ve bal akan ülke" olarak geçen ve Yahudilerin "vaat edilen topraklar" olarak nitelendirdikleri bölge.

[17] Bu konu hakkında bilgi veren Türkçe eserlere baktığımızda III. Thutmose yerine II. Thutmose olarak bilgi verildiğini görmekteyiz (Şenoğlu-Fenerci, 2021: 64; Güneri, 2023: 159). Ancak yapılan incelemelere göre vergi alan bu yöneticinin III. Thutmose olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Türkçe yayınlanan bu eserlerde III. Thutmose'nin vergi aldığı bilgisinde kaynak olarak gösterilen Bulut & Lenger ve Cilliers & Retief'in yayınlarında böyle bir bilginin bulunmadığı bu bilginin sadece Ransome'un kitabında bulunduğu anlaşılmıştır. Son olarak Şenoğlu-Fenerci'nin yayınında yukarıda belirttiğimiz evlilik sözleşmesinde yer alan maddede çeviri hatası yaptığı görülmektedir. Ransome'un kitabına göre yapılan doğru çeviri yukarıya eklenmiştir.

kavanoz bal verilmesi ve Asur'da Kral II. Asurnasirpal'in binlerce kişiye verdiği ziyarette bal da ikram ettirmesi sadece Mısır'da değil Antik Dünya'da da ne kadar değerli bir ürün olduğunu göstermektedir (Bulut & Lenger, 2015: 12; Coşkun, 2018: 194-195). Bunların dışında MÖ 3. ve 2. binde Orta Fırat Bölgesinin önemli iki krallığı olan Mari ve Kargamış krallıkları arasındaki dostane ilişkiler neticesinde Kargamış kralı Apla-handa'nın Mari kralı Yasmah-Adad'a çeşitli eşyaların yanında 50 küp bal gönderdiği bilinmektedir (Şahin, 2022: 160).

Kültepe-Kaniş kazılarında ortaya çıkan arkeolojik eserler ve çivi yazılı kaynaklara göre, yerlilerin arasında düzenlenen borç senetlerinde eğer borç ödenmezse karşı taraftan çeşitli besinlerin ve hayvanların dışında bal talep edildiği bilinmektedir (Öz-Kiriş, 2018: 102; Şimşek, 2019: 60). Bu durum balmumu başlığı altında bahsedilecek olan Orta Çağ Avrupa'sındaki balmumu ile borç ödeme biçimini hatırlatmaktadır.

Antik Mısır'dan devam edilecek olursa bizzat firavun tarafından çöl gezilerinde yabani bal ve menengiç reçinesi toplamak üzerine görevlendirilmiş bir yetkilinin olduğu bilinmektedir (Crane, 1999, 45). Hititlerde de bal adamı (muhtemelen arıcı) ifadesinin kullanıldığı bilinmektedir (Erkut, 2011: 38). Ayrıca yine Mısır'da III. Ramses dönemine ait bir el yazmasında bir tanrıya ithafen "Sana bal toplamaları için okçular ve bal toplayıcılar yaptım" denilmektedir (Crane, 1999; 45). Mısır'da bu dönemden itibaren artık bal toplarken arıları sakinleştirmek için duman kullanıldığı tahmin edilmektedir (Crane, 1999; 45). Ancak günümüze ulaşan, arıları sakinleştirmek için duman kullanıldığına dair bilgi veren ve yaklaşık MÖ 3300'lü yıllara tarihlenen en erken tarihli kanıt bir günümüzde Yunanistan'ın Sesklo şehrindeki bir Neolitik Dönem yerleşmesinde bulunmuştur (Görsel 6). Bal yine sahip olduğu özelliklerden dolayı Eski Mısır'da yiyeceklerin muhafaza edilmesi amacında kullanılmıştır. Bu yiyeceklerin başında tanrılara sunulmak üzere muhafaza edilen hayvansal gıdalar gelmiştir (Yıldırım, 2018: 358).

Görsel 6. Yunanistan-Sesklo Neolitik çömleği (arıcı körüğü) (Kritsky, 2017: Fig. 6).

Balın Antik Mısır'da çoğu festivalde sunu malzemesi olarak kullanılmasının dışında Tanrıça Hathor'un adına düzenlenen festivallerde yasaklandığı bilinmektedir. Bu konudan Mısır Mitolojisi başlığında bahsedileceği için burada detaylı bir şekilde yer almayacaktır. Ancak balın farklı festivallerdeki kullanımı ve önemi konusundaki bu ikilem Eski Mısır dini uygulamalarının karmaşıklığını ve zenginliğini vurgulamaktadır (Herodot Tarihi, II: 40; Kritsky, 2015: 99-100; Hammad, 2018: 2).

Romalıların balı farklı yiyeceklerin yanına hazırlanan soslarda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca meyve marmelatlarının tatlandırılması için bal kullanıldığından da bahsedilmiştir. Et, balık, ördek ve sebze gibi yiyeceklerin yanına hazırlanan soslar hakkında Apicius'un bilgi verdiği bilinmektedir (Şenoğlu-Fenerci, 2021: 65-66). Hititlerde de kızartılmış koyun etinin üzerine zeytinyağı ile birlikte dökülerek balın bir çeşit sos olarak yemeklerde kullanıldığı görülmektedir (Erkut, 2011: 39).

Beslenme amaçlı bal ticaretinin erkenden başladığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Günümüzde zengin ve çeşitli bitki örtüsüne sahip ülkeler, arıcılıkta ve kaliteli arı ürünleri üretiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bu durumun geçmişte de aynı olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Mısır, önemli bal üretimine hatta Kenan Bölgesi gibi İncil'de "süt ve bal akan ülke" olarak nitelendirilmesine çeşitli bölgelerden bal ithal ediyordu (Ransome, 1937: 26). Örneğin günümüzde Anadolu topraklarına konumlanan Likya'dan Mısır'a bal ihraç edildiği bilinmektedir. Bu bilginin öğrenildiği belgede sadece Likya'dan değil Thangela, Rodos, Attika, Korykos ve Suriye ballarından da bahsedilmektedir (Bulut, 2015: 100; Üreten, 2018: 822; Bulut, 2019: 768). Bu, çeşitli bal türlerine verilen yüksek değeri ve uluslararası bal ticaretinin erken gelişimini göstermektedir. Eski uygarlıklarda da günümüzdeki gibi farklı bitki ve bölgelerden elde edilen bal, kendine has özellikleriyle öne çıkıyordu. Akdeniz'in kurak bölgelerinde balın büyük bir kısmı kekik gibi aromatik bitkilerden elde ediliyordu. Eski Çağ yazarlarından bazılarının elde edildikleri bitkilere göre bazı bölgelerdeki ballardan hoşlandıkları, bazılarından ise hoşlanmadıkları bilinmektedir (Crane, 1997: 7; Crane, 1999: 504).

Antik Çağ yazarlarından özellikle Herodot bazı yörelerdeki arı ve bal bolluğundan, ayrıca hünerli arıcılardan bahsetmektedir. Ülkelerinde çok bal veren arıların bulunduğunu ve becerikli ustalarının yani arıcılarının söylediği topluluklardan biri Libya'nın batısında yaşayan Gyzantlar adı verilen topluluktur (Herodot Tarihi, IV: 194). Günümüz Romanya'sında bulunan Histria ya da Istros olarak adlandırılan yerin ötesinde de arı dolu olduğunu belirtmiştir. Ancak bu bilgi Trakyalılardan aktarılmıştır ve Herodot'a göre arı soğuğu sevmediği için bu bilgi yanlıştır (Herodot Tarihi, V: 10). Günümüzde Manisa Alaşehir'e konumlanan Antik Çağ'da Philadelpia ya da Kallatebos olarak adlandırılan kentte ise hünerli arıcıları sayesinde has buğday ve ılgın ağacı çiçeklerinden bal elde edildiğini aktarmaktadır (Herodot Tarihi, VII: 31).

Strabon'da Coğrafya adlı eserinde bal bolluğuyla ünlü yerlerden bahsetmektedir. Bunlardan biri Armenia'daki en verimli topraklardan biri olan Sakasene'dir. Bu bölgede ağaçlara yerleşen arılar boldur ki bal bu ağaçların yapraklarından aşağı damlamaktadır (Doğan, 2018: 856; Coğrafya, XI: C 509). Doğu Karadeniz kıyılarında yer alan Kolhis topraklarındaki genellikle acı olan balı hariç her şeyin mükemmel olduğunu aktarmıştır (Coğrafya, XI: C 498). Bu topraklarda ayrıca balmumunun da bol olduğunu belirtmiştir. Yine balmumumun bol

olduğunu söylediği Güney İspanya'daki Turdetania'da balında ihracatının yapıldığını belirtmiştir (Coğrafya, III: C 144). Ege adalarındaki bal üretiminin genel olarak güzel olduğunu hatta Attika balına rakip olabileceğini belirten Strabon özellikle Kalymnos balının olağanüstü derecede iyi olduğunu belirtmiştir (Coğrafya, XI: C 489). Arabistan'da Yemen bölgesinin bal üretilen yerler açısından zengin olduğunu bildirmektedir (Coğrafya, XVI: C 768).

1.2.1.5. Balın Tıbbi Amaçlı Kullanım Alanları

Kültürler arasında bal, boğaz ağrısı ve öksürükten yara iyileşmesine ve cilt bakımına kadar çeşitli rahatsızlıklar için doğal bir çare olarak tıbbi alanda kullanıldığı görülmektedir. Antimikrobiyal özellikleri, iltihabı yatıştırma ve doku yenilenmesini hızlandırma özellikleriyle birlikte, bal alternatif sağlık arayışında güçlü bir rol oynar. Bal özellikle yanık yaraları da dâhil olmak üzere farklı yaralara yönelik kozmetik ürünler ve pansumanlar için uygundur. Üstelik pek çok klinik çalışma balın sivilce, uçuk, deri döküntüleri gibi zührevi hastalıklar üzerinde olumlu etkilerini ortaya koymuştur. Yüksek früktoz ve glikoz içeriği ve su ile hidrojen köprüleri oluşturma olasılığı bala nemlendirici etki sağlar. Bu gibi nemlendirici ve yenileyici etkileri nedeniyle bal, saç kremleri gibi cilt bakım ürünlerinde de kullanılır (Kurek-Górecka & Olczyk, 2022: 26). Balın antik medeniyetlerdeki kullanımından bahsetmeden önce Eski Çağ medeniyetlerinde tıp bilimi ve büyü arasında ayrılmaz bir bağ olduğu belirtmekte fayda bulunmaktadır. Hatta bazı Antik Mısır doktorlarının hastalara rahatlatıcı bir büyü ya da muska kullanımını önerdikleri bilinmektedir (Kritsky, 2015: 89-90). Bu duruma örnek olarak Mezopotamya'da da şifacı ve büyücülerin bazı durumlarda birlikte çalışmaları da gösterilebilir (Morkoç, 2022: 452).

Bal içeren en eski kayıtlı tıbbi reçetelerden bir diğeri ise MÖ 2100-2000 yılları arasına tarihlenen Sümer metnidir. Bu reçete, muhtemelen harici uygulama için bal, su ve diğer bileşenlerle yoğrulmuş nehir tozu preparatının üzerine yağın yayılmasını içeriyordu. Birçok antik medeniyetin balı benzer şekilde kullandığı bilinmektedir (Crane, 1997: 2; Crane, 1999: 508). Ayrıca MÖ 1900-1250 yılları arasına tarihlenen Sümer kil tabletlerindeki ilaç içerikli yazıtların neredeyse 3'te 1'inde balın kullanıldığı bilinmektedir (Özcan, 2014: 65).

Mezopotamya tıbbi metinlerinde de balın birçok hastalığın veya rahatsızlığın tedavisi için kullanıldığı görülmektedir. Mide sorunları (aşırı yeme vs.), kabızlık, sarılık ve hepatit, göz

hastalıkları (gece körlüğü, göz kanaması, halsizlik, görme bozukluğu), diş ile ilgili rahatsızlıklar ve yaralanmalar için balın ilaçlara ve merhemlere eklendiği görülmektedir. Bu tedaviler çeşitli rahatsızlıkların tedavisinde geleneksel tıpta balın çeşitli bitki ve maddelerle birlikte kullanımını vurgulamaktadır (Morkoç, 2022: 452-453).

Balın Antik Mısır'da zührevi hastalıklardan jinekolojik durumlara (hem gebelik önleyici hem de doğumu teşvik etmek amacıyla), göz hastalıklarından diş rahatsızlıklarına birçok tıbbi durumda kullanıldığı görülmektedir (Özcan, 2014: 65; Kritsky, 2015: 89-94). Romalıların da doğum kontrolü uygulamalarında balı kullandıkları bilinmektedir (Todman, 2007: 84).

Mısır'da MÖ 1900'lü yıllara tarihlenen ve şimdiye kadar bilinen en eski papirüs olma özelliği taşıyan Kahun papirüsünde ve farklı Antik Mısır metinlerinde kontraseptif (gebeliği önleme) için kullanılacak bir fitil yapımında bal, farklı maddelerle birlikte bir reçete de geçmektedir (Chamberlain, 2004: 286; Kritsky, 2015: 92; Hayırlıdağ, 2021: 71). MÖ 1700'lü yıllara tarihlenen Smith papirüsünde yara iyileşmesi için bal kullanımının anlatıldığı kısımlar bulunmaktadır (Keskinbora, 2021: 14). MÖ 1550 yılına tarihlenen Hearst papirüsünde kırıklara yönelik kullanılması tavsiye edilen bir merhemin içeriğinde balın da bulunduğu anlaşılmaktadır (Hayırlıdağ, 2021: 76). MÖ 1553-1550 civarında Mısır'da derlenen Eber papirüsünde bal, cilt bakımından terleme önlemeye kadar birçok konuda harici ve dâhili kullanım için toplam birkaç yüz reçetede yer almaktadır. Dâhili kullanım için bal, tıbbi özellikleri nedeniyle, bir bağlayıcı olarak veya diğer daha az lezzetli bileşenlerin tadını yumuşatmak için dâhil edildi (Kritsky, 2015: 91-93; Şenoğlu-Fenerci, 2021: 66; Morkoç, 2022: 454).

Antik Yunanlardan bahsederken Giritlilerin arılarla olan ilişkilerinden kısaca bahsetmekte fayda bulunmaktadır. Girit sakinleri, eski Yunanlılardan çok önce de yetenekli arıcılardı. Bu, arıcılıkla ilgili çok sayıda Yunanca alıntı kelimeyle kanıtlanmaktadır. Bazı araştırmacılar arıcılık sanatının Helen topraklarına Girit'ten aktarıldığını öne sürmektedir. Giritliler balın besin ve tıbbi değerlerinin yanı sıra balmumu ve balmumunun tıpta kullanımı hakkında da geniş bilgiye sahipti. Girit toplumunda hem yetişkinler hem de çocuklar bal ile tedavi edilirdi. Kritik durumlarda çocuklara bazen bal bulaşmış bir fare veriliyordu. Bu tedavi başarısız olursa sonucun insan müdahalesinin ötesinde tanrıların elinde olduğuna inanılıyordu (Wróblewski, 1991: 11).

Balın koruyucu özelliği nedeniyle çoğu kez kullanıldığı görülmektedir. Özellikle yaşadığı yerin dışında ölen önemli kişilerin ölülerinin muhafaza edilmesi için çoğu kez balın kullanıldığı Babil ve Antik Yunan'da görülmektedir. Hatta Sparta Kralı Agesilaus öldüğünde bal bulunamadığı için kralın ölü bedeni balmumu içinde muhafaza edilerek taşınmıştır (Crane, 1997: 5; Crane, 1999: 509). Ayrıca Antik Çağ yazarlarının da katıldığı fikre göre balın düzenli olarak alındığında insan ömrünü uzattığı inancı olduğu bilinmektedir (Keskinbora, 2021: 14). Aristoteles beyaz balın[18] ağrıyan gözlere ve yaralara merhem olduğunu söylemektedir (Historia Animalium: 626b).

Antik Çin ve Hint tıbbında da balın farklı enfeksiyonlara karşı korunma amaçlı, yaraların temizlenmesi ve tedavisi gibi birçok yerde kullanıldığı bilinmektedir (Keskinbora, 2021: 14).

Bu bölümde son olarak Antik Çağ'da günümüzdeki amaçlarından farklı amaçlar için kullanılan ancak tıbbi amaçlı kullanımı daha yaygın olan deli baldan bahsedilecektir. Deli baldan ilk kez Ksenophon tarafından yazılan askerleriyle Pers topraklarından dönüş yolunu anlattığı "Anabasis: On Binlerin Dönüşü" adlı eserinde bahsedilmektedir. Eserde olay şöyle anlatılmaktadır (Anabasis: On Binlerin Dönüşü, 187):

> *"Peteği tadan askerler o kadar etkilendiler ki hepsi o anda kendinden geçti ve kusma ve ishale yakalandı. Hiçbiri ayağa bile kalkamıyordu. Küçük bir doz aşırı derece sarhoşluk etkisi yaratırken, büyük bir doz ise delilik nöbetine benzer bir etki yaratıyordu. Kimisi görünüşte ölümün kapısına düşmüş gibiydi. Bu yüzden yüzlercesi ağır bir yenilgiye uğramışlar gibi yere serildi. Sanki en zalim umutsuzluğun kurbanı olmuşlardı. Bununla birlikte ertesi gün, hiç kimse ölmedi ve bir gün önce balı yedikleri zamanla yaklaşık olarak aynı vakitte kendilerine gelmeye başladılar. Üçüncü ve dördüncü günlerde de ağır bir tıbbi tedavi dönemi sonunda iyileşenler ayağa kalkmaya başladılar."*

Bu esere göre Yunanlı askerlerin civardaki kovanlardaki ballardan yedikleri için deli bal zehirlenmesi yaşadıkları anlaşılmaktadır. Olayın yaşandığı yer günümüzdeki Trabzon civarına konumlanmaktadır. Günümüzde de bu coğrafyaya özgü bir bitki olan farklı renklerdeki

[18] Muhtemelen donmuş baldan bahsetmektedir. Çünkü öncesinde balın hangi durumlarda donmayacağından bahsetmektedir (Historia Animalium: 626b).

ormangülü bitkisinden arılar tarafından özümsenerek elde edilen deli bal üretilmektedir. Deli baldan Antik Çağ yazarlarından Ksenophon dışında Strabon tarafından da bahsedildiği bilinmektedir (Öksüz & Emir, 2014: 11-18; Bulut & Lenger, 2015: 12; Şenoğlu-Fenerci, 2021: 67). Strabon Coğrafya adlı eserinde Karadeniz'de yaşayan Heptakometlerin Pompeius komutasındaki Roma ordusunun 3 bölüğünü deli bal sayesinde imha ettiklerini yazmıştır. Deli bal Roma ordusu gelmeden önce yola dizilmiş askerler balı yiyip bilinçlerini kaybettikten sonra kolayca yok edilmiştir (Strabon, XII: C 549).

1.2.1.6. Balın Diğer Kullanım Alanları

Bal, dini törenlerde ve kurbanlarda uzun bir kullanım geçmişine sahiptir ve hayvansal olmayan en eski adak türlerinden biri olarak bilinmektedir. Bu, eski yazıtlardan ve tarihi kayıtlardan açıkça görülmektedir. Balın bu işleviyle ilgili bilinen en eski yazıtlar Mezopotamya Uygarlıklarından Sümerlerde MÖ 2500 civarına tarihlendirilmektedir. Bu metinlerde Lagaş'ın hükümdarı Gudea, Tanrı Ningirsu için yeni bir tapınağın temellerini atarken bal ve tereyağı adaklarında bulunulduğu, sonunda tanrının heykeli dikildiğinde diğer yiyeceklerle birlikte bal da sunulduğu belirtilmektedir. Bal sunma uygulaması muhtemelen Gudea'nın zamanından öncesine dayanıyor; diğer yazıtlar bunun o zamana kadar zaten yerleşmiş bir gelenek olduğunu öne sürüyor. Balın bazen süt, tereyağı veya katı yağ, sıvı yağ veya tütsü ile birlikte sunulması, balın erken dönem dini uygulamalardaki önemli rolünü gösterir (Crane, 1997: 2; Crane, 1999: 595). Muazzez İlmiye Çığ tarafından tarihteki ilk kral kahraman olarak nitelendirilen Sümerlerin büyük kahramanı Gılgamış'ın tanrılara değerli kaplar içinde bal ve tereyağı sunduğu yazarın kitabında öyküleştirilmiş bir biçimde belirtilmiş ve Gılgamış Destanı'nın asıl hâlinde 8. Tablette yer alan bilgide ise aşağıdaki gibi geçmektedir (Ramazanoğlu, 1942: 66; Özcan, 2014: 64): *"...akikden bir fincanı bal ile doldurdu. Lacivert taşından bir fincanı tereyağı ile doldurdu."*

Asurlularda bal bir yapı malzemesi olarak harç yapımında bal kullanıldığı birden fazla yazıtta görülmektedir. Bu yazıtlardan ilk ikisi Asur'un ilk yöneticilerinden biri olan I. Erišum'a aittir. Bu yazıtlardan ilkinde tapınak ve tapınak alanını inşa ettiğinden, şehirde uyguladığı vergi muafiyetinden, evleri temizlediğinden ve duvar yaptığından bahseden I. Erišum şöyle

demektedir (Grayson, 1987: 22): *"…Her duvarın harcına sıvı yağ ve bal karıştırdım ve (sonra) bir kat tuğla döşedim…"*

Balın geçtiği ve bu kez tapınağın adının da verildiği aynı yöneticiye ait ikinci yazıtta ise I. Erišum şöyle demektedir (Grayson, 1987: 32):

> *"…Her duvarın harcına sıvı yağ ve bal karıştırdım ve (sonra) bir kat tuğla döşedim. [Tapınağın] adı Vahşi Boğa'dır. Gelecekte tapınak (harap olur ve) eskirse ve (benim) durumumdaki bir prens (tapınağı) yeniden inşa etmek isterse: kil (harç?) konisini bozmamalı (fakat) kil konisini (yerine) (restore etmelidir)."*

Balın harç malzemesi olarak kullanıldığı bir diğer yazıt I. Šamšī-Adad'a aittir. I. Šamšī-Adad bu yazıtta yukarıda bahsettiğimiz yönetici I. Erišum'un yaptırdığı (yukarıda bahsedilen tapınaklardan biri de olabilir) Tanrı Enlil'e adanan tapınağın harap olduğundan ve tapınağı yeniden inşa edişini anlatmaktadır (Grayson, 1987: 32):

> *"…Tapınağın duvarlarının (altına) gümüş, altın, lapis lazuli (ve) akik (yerleştirdim); Harcs sedir reçinesi, en iyi yağ, bal ve sıvı yağı karıştırdım. Efendim tanrı Enlil'in tapınağını düzenli bir şekilde yaptım ve ona Eamkurkurra adını verdim, 'Toprakların Vahşi Boğası Tapınağı'; efendim tanrı Enlil'in, şehrim Assur'daki tapınağı."*

Balın harç malzemesi olarak kullanıldığı bir diğer yazıt I. Salmanassar'a aittir. Bu yazıtta yukarıda bahsettiğimiz I. Erišum ve I. Šamšī-Adad'ın yeniden inşa ettikleri Ehursagkurkurra isimli tapınağın yeniden inşa edilmesini anlattığı görülmektedir. Tapınak inşasında uygulanan ayinlere ve tapınak inşalarının tanrıyı mutu ederek bolluğa kavuşma arzusunun anlatıldığı yazıtta I. Salmanassar şöyle demektedir (Grayson, 1987: 185; Coşkun, 2018: 11; Topaloğlu & Yücebaş, 2023: 77): *"…Harcını yağ, kokulu yağ, sedir reçinesi, bal ve sıvı yağla karıştırdım…"*

Tapınağın yeniden inşasını içeren son 3 yazıtta ki bilgiler bu tapınağın aynı tapınak olabileceğini akıllara getirmektedir. Ayrıca bu tapınağın inşasında kullanılan harcın bu tapınağa özel bir harç olduğu da düşünülebilir. Çünkü diğer tapınakların inşalarında böyle bir bilgiye

rastlanılmamıştır. Ayrıca ilk inşa faaliyetlerinden bahseden I. Erišum'un tapınağı yeniden inşa edecekler için kil konisinin[19] bozulmaması uyarısı bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Asurlularda harç yapımında balın kullanıldığını gösteren son yazıt bir duvar yapımına ait tuğlaların kilinin yapımında bal kullanıldığını anlattığı için yukarıda yaptığımız balın kullanıldığı harçların bazı tapınaklara ait olduğu yorumuna şüpheyle yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Kendini öven ve farklı seferleriyle yaptığı işleri anlatan III. Salmanassar yazıtta kendisinden önceki farklı yöneticiler tarafından inşa faaliyetleri yapılan duvarı ana kayadaki temeline kadar kazdırarak yeniden inşa ettirdiğini anlatmaktadır. III. Salmanassar bu yazıtta bal ile ilgili olarak şunları söylemektedir (Grayson, 1996: 56):

> *"…Onu baştan aşağı yeniden inşa ettim (ve) eskisinden daha muhteşem bir şekilde dekore ettim. Büyük tuğla kalıbını kullanarak (standart olarak) bunu tuğla yüksekliğinde ve on üç tuğla genişliğinde katlar halinde yaptım. Kilini bal, iyi yağ, sedir reçinesi, bira (ve) şarapla karıştırdım. Tuğlalarını mala (ve) sedir kalıplarıyla yaptım…"*

Asurlularda çoğunlukla tapınak harcı yapımında kullanıldığı görülen balın, Mezopotamya'daki temel atma törenlerinde inşaata başlamadan önce hoş kokulu yağ, süt, bira ve şarap ile birlikte kullanıldığı bilinmektedir (Akkuş-Mutlu, 2022: 288).

Eski Mısır'da ise dini törenlerde sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Hatta rahipler dini törenler için büyük miktarda bala ihtiyaç duydukları için bal vergilerinin toplandığı bilinmektedir. Özellikle III. Ramses'in büyük bayramlar için rahiplere çok fazla bal hediye ettiği bilinmektedir (Ransome, 1937: 30). Antik Mısır'da Nil Nehri'nin sular altında kaldığı dönemde düzenlenen devletin yenilenmesinin ve refahının büyük bir kutlaması sayılan festivallerde bal ikramının da dâhil olduğu ziyafetler, bereketi ve tanrıların bahşettiği hayatın tatlılığını simgeliyordu. Karnak ve Luksor tapınaklarındaki sunulan yiyecek ve bal miktarlarını listeleyen ayrıntılı kayıtlar, bu sunuların ilahi lütuf ve kozmik düzeni korumadaki önemini yansıtmaktadır (Kritsky, 2015: 100-101).

[19] Muhtemelen bu terim ile harç malzemelerinden bahsedilmektedir. Çünkü kil konisi derken kilin sıcaklığının ölçülmesi de kastedilmiş olabilir. Bu terim günümüz seramik yapımında da kullanılmaktadır. Eğer öyleyse bu ifadeden kilin sıcaklığını yani kilin içeriğini hatta harcını bozmadan anlamı da çıkarılabilir.

Ölümden sonraki yaşama çok önem verildiği neredeyse bütün dini törenlerinde görülen Antik Mısır'da bedenin ihtiyaç duyacağı yiyecek ve içecek sunu olarak mumyanın yanına bırakılmıştır[20]. Mumyanın bu sunudan yararlanması için bir tören yapıldığı bilinmektedir. "Ağız açma töreni[21]" olarak bilinen bu tören, birçoğunda balın sunulduğu bir dizi ayrıntılı bölümden oluşmaktaydı (Ransome, 1937: 31). Ölen kişinin yiyeceklerini listeleyen kayıtlar birçok mezarda bulunmaktaydı ve bazılarında bal da bulunduğu görülmektedir. Bu uygulamamanın ilk örnekleri olan erken hanedan öncesi mezarlarda, dikkatli bir şekilde cenin pozisyonunda yatırılan merhumun yanında çömlek kapları bulunurdu. Tutankhamun'un neredeyse hiç bozulmamış mezarı bu uygulamanın bir uç noktasıydı. Mobilyalar, mücevherler, yiyecek maddeleri, savaş arabaları, yataklar ve öbür yaşam için gerekli görülen diğer eşyalarıyla birlikte bir de bal amforası bulunmaktaydı. Firavun Tutankhamun'un dışında Menna, Rekhmire ve Nakhtmin'in mezarlarında ölümden sonraki yaşam için bal sunulduğu bilinmektedir (Kritsky, 2015: 102-103).

Antik Çağ yazarlarından Herodot ve Strabon Babillilerin ölülerini bal ile mumyaladıklarını bunun dışında ayrıca yaşadıkları yerde bulunan palmiyelerden şarap ve bal edildiğini aktarmıştır (Herodot, I: 193-198; Strabon, XVI: C 743-C 746).

Bal yakma işleminin ise çoğu antik uygarlıkta uygulandığı bilinmektedir. Hititlerde bu işlemin genel olarak yağ ile karıştırılarak yapıldığı bilinir. Yine Hititlerde bu işlemin hem tanrılara sunu yaparken hem de tatlı bir koku üretmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Hoffner, 1995: 112).

İsrail oğullarının da ürünlerinin ilk hasadını Tanrı'ya sunarken balı da buna ekledikleri bilinmektedir. İbranice kutsal yazıtlar sık sık Kenan Bölgesi'nde balın bolluğundan bahseder ayrıca balın kaynaklarını veya hasat yöntemlerini gösterir. Bu açıklamalar, kayalardaki, ağaçlardaki doğal yuvalardan veya geleneksel kovanlardan olsun, dünya çapında kullanılan tekniklere benzer şekilde bal toplamanın yaygın yöntemlerini göstermektedir. Ayrıca bal yakma

[20] Mezopotamya'daki ölü sunularında Mısır'da olduğu gibi farklı yiyecek içeceklerin yanında balın da kullanıldığı bilinmektedir (Kaya-Hasdemir, 2019: 79).

[21] Yine bu törenin de benzerleri Mezopotamya'da görülmektedir. "Pīt Pi" (Ağız Açma) olarak adlandırılan Mezopotamya'daki sunularda kullanılan bal ve yağ ile tanrıların ağzının açılmasıyla, onun iyi ve kötü arasındaki farkı anlaması sağlanacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca balın tatlılığına yağın ise mayhoşluğuna vurgu yapılmaktadır (Akkuş-Mutlu, 2022: 285).

işleminin semavi dinlerin başlangıcı sayılabilecek Yahudilikte açıkça yasaklandığı bilinmektedir (Crane, 1997: 2; Crane, 1999: 595).

Diodorus Siculus'un aktardığına göre antik dönemdeki kutsal hayvanlar (Memphis'teki kutsal boğa Apis, Heliopolis'teki Mnevis, Mendes'deki keçi, Leontopolis'teki aslan, Crocodilopolis'teki timsah rahipler tarafından kapalı alanlarda birçok yiyeceğin yanında balla yapılan her türlü besin ile beslenmekteydi (The Library of History, I: 84 (4-5); Coğrafya, XVII: C 812; Ransome, 1937: 31). Bal çöreği ya da ballı kek ile kutsal yerlerde yaşayan hayvanların beslendiğini Herodot'ta aktarmaktadır. Herodot Salamis'te tapınağın içerisinde yaşayan ve Akropolün koruyucusu olarak bilinen büyük bir yılana aydan aya vergi verir gibi bal çöreği götürüldüğünü aktarmaktadır (Herodot Tarihi, VIII: 41).

1.2.1.6.1. Balmumu

Balmumu insanlar tarafından kullanılan arı ürünlerinin baldan sonra en çok kullanılanıdır. Arılarda balmumu oluşumunun birincil hammaddeleri früktoz, glikoz ve sakkaroz gibi bal şekerlerinden elde edilen karbonhidratlardır. Şeker-balmumu oranı değişkenlik gösterebilir. Daha güçlü koloniler, daha düşük şeker-mum oranıyla daha ekonomik olarak balmumu üretir. Yalnızca 100 gram balmumu içeren bir Langstroth tipi çerçevede 2 ila 4 kilogram bal depolanabilir (Bogdanov, 2016: 2).

Arılar, peteklerinin yapımı için gerekli olan balmumunu, 12 ila 18 günlük işçi arılarda aktif olan özel balmumu bezlerinde üretirler. Yaşlı arılarda bu bezler daha az aktif hale gelir ancak acil durumlarda yeniden aktif hale getirilebilir. En büyük miktarlarda balmumu koloninin büyüme aşamasında, ılıman iklimlerde genellikle nisan ayından haziran ayına kadar üretilir (Bogdanov, 2016: 2).

Balmumu, memeliler (insanlar dâhil) tarafından sindirilemeyen bir maddedir. 1700'lü yıllara kadar arıların çiçeklerden balmumu topladığına inanılıyordu, ancak arıların karınlarındaki balmumu pullarının gözlemlenmesi, 1793 yılında François Huber tarafından doğrulandı ve arıların kendi balmumunu salgıladığını ortaya çıkardı. Her arı türü, son derece tekdüze fakat karmaşık bir bileşime sahip balmumu üretir. Balmumu, 32°C'nin üzerindeki sıcaklıklara kadar hareketsizliği ve esnekliği nedeniyle arıların onu işlemesine olanak tanır ve bu yönüyle arılar ve insanlar için gereklidir (Crane, 1997: 8; Crane, 1999: 524).

Balmumu ili ilgili en eski kanıt MÖ 7000'li yıllara tarihlenen Anadolu'daki Neolitik Dönem yerleşmelerinden gelmektedir. Anadolu Neolitik Dönemi'nin bilinen yerleşmelerinden olan Çayönü, Çatalhöyük, Aşağı Pınar ve Toptepe'den elde edilen seramiklerde balmumu izine rastlanmıştır (Roffet-Salque & Regert & Evershed vd., 2015: 228).

Neolitik Dönem çiftçi topluluklarında balmumu kullanılan en çok veri Balkan Yarımadası'ndan elde edilmiştir. Attika, Mora Yarımadası ve Kiklad Adaları'ndan elde edilen ve MÖ 5800-3000 yılları arasına tarihlenen Neolitik Dönem seramik buluntularının birçoğunda balmumu izine rastlanması bölgedeki arıcılık geleneğinin çok eski dönemlerde başladığını desteklemektedir (Roffet-Salque & Regert & Evershed vd., 2015: 228).

Avrupa'da İber Yarımadası hariç çeşitli bölgelerinden (Avusturya, Almanya, Polonya, Danimarka, Britanya Adaları) elde edilen Neolitik Dönem seramiklerinde balmumu kullanıldığı görülmektedir. Bal toplayıcılığını tasvir eden ilk mağara-kaya çizimlerinin İber Yarımadası'nda bulunmasına rağmen aynı bölgedeki seramiklerde balmumu kullanılmamış olması gariptir. Araştırmacılar ilerleyen zamanlardaki araştırmalarda balmumu izine rastlayacaklarını düşünmektedir (Roffet-Salque & Regert & Evershed vd., 2015: 229).

Bal arılarından bal toplama işlemelerinin Neolitik Çağ'da bilindiğine dair kesin kanıtlar var (Roffet-Salque & Regert & Evershed vd., 2015: 228-229), ancak arı ürünlerinin öncelikle gıda mı yoksa ilaç olarak mı değerlendirildiği tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte balmumunun diş dolgusu olarak tıbbi kullanımı Neolitik bir insanın dişiyle doğrulandığını belirtmek gerekir (Münstedt, 2022: 1-2).

Balmumu ilk uygarlıklar tarafından kayıp mum tekniği ile öncelikle bakırı daha sonra diğer metalleri o döneme göre muhteşem sayılabilecek eserlere dönüştürmek için kullanılmıştır. Bu teknik de kısaca mumun ısıtılarak çözülmesi ve kilde kalan boşluğun bronzu ya da hangi metal kullanılıyorsa onu kalıplamak için kullanılırdı (Mandacı, 2022: 366). Kayıp mum tekniğinin kullanıldığı bilinen en eski döküm işleminin ise MÖ 3500-3000 yıllarında Nahal Mishmar isimli bir mağarada bulunan bakır eserlerden yola çıkarak Yahudiye Çölü'nde gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Crane, 1997: 8; Crane, 1999: 530). Mezopotamya'da MÖ 2800'lerde Sümerlerle başladığı düşünülmekte bununla birlikte yine Sümerlerde bu işlem için demirciye balmumu verildiği bilinmektedir (Mandacı, 2022: 366). Anadolu'da ise Truva'da MÖ 2000'li yılların başlarında bu işlemin uygulandığına dair kanıtlar bulunmaktadır (Crane,

1999: 530). Ayrıca Urartular hakkında arı ve bal ile ilgili sınırlı bilgimizin bir kısmı da buradan gelmektedir. Her ne kadar şu ana kadar bilinen ve ulaşabildiğimiz verilerde Urartuların arılarla ilişkileri tam olarak bilinmese de bu teknikle at koşum takımlarından çivilere, kılıçlardan ok uçlarına kadar birçok eseri bu teknikle ürettikleri bilinmektedir (Morkoç, 2023: 158). Kayıp mum tekniğinin Asya'da İndus vadisi medeniyetlerinin dışında günümüzde Çin, Vietnam ve Nepal ülkelerine konumlanan Eski Çağ yerleşimlerinde bilindiği görülmektedir (Crane, 1999: 530).

Mısır'da balmumundan tanrı ve yarı-tanrı figürleri yapıldığı bilinmektedir (Kritsky, 2015: 111-112). Ayrıca Eski Mısır'da balmumunun büyülü özellikleri olduğu da bilinmektedir. Ransome'un MÖ 2850 civarında yaşadığını düşündüğü bir Mısırlı rahip, balmumundan büyülü figürler yaparak bu figürleri canlı varlıklara dönüştürüyordu (Ransome, 1937: 28-29). Bu bilgi Kur'an'daki asasını yere bırakınca yılana dönüştüren Musa Peygamber ve büyücülerin yılana dönüştürdüğü ipleriyle değneklerini akla getirmektedir (Kur'an-ı Kerim, Şu'arâ: 32-51). Ayrıca Hititlerde de bu olayın bir benzerine balmumu ve koyun yağından yapılan heykeller aracılığıyla kara büyü yapılan bir mahkeme kaydında rastlanılmaktadır (Kıymet, 2019: 561).

Balmumunun yazı malzemesi olarak özellikle yazı tahtası olarak Sümer, Asur, Babil ve Hitit uygarlıklarında kullanıldığı görülmektedir. Diğer yazı tahtası yapılan maddelere göre özellikle hata yaptıktan sonra hatanın kolaylıkla düzeltilebilmesinden dolayı öğrenciler için vazgeçilmez olduğu düşünülebilir (Çilingir-Cesur, 2017: 182; Morkoç, 2023: 162-163).

Strabon Coğrafya adlı eserinde balmumunun bol olduğu bilinen bazı bölgelerden bahsetmektedir. Bunlardan ilki Güney İspanya'daki Turdetania diğeri ise Kafkasya'daki Kolhis bölgesidir (Coğrafya, III: C 144; XI: C 498; Crane, 1999: 498).

İnsanlar tarafından bilinen en eski mum çeşidi olan balmumunun ilk olarak ne zaman aydınlatma amacıyla kullanıldığı bilinmemesine rağmen Antik Mısır, Girit, Yunanistan ve Roma'da ve bu uygarlıkların dönemlerinden daha sonraki yüzyıllarda ise giderek artarak aydınlatma için kullanıldığı kesin olarak bilinmektedir. Özellikle 400'lü yıllardan 1500'lü yıllardaki reform hareketleriyle mum kullanımının yasaklanmasına kadar Hristiyan kiliselerindeki ışıkları için zorunlu bir üründü (Crane, 1997: 8). Doğu Roma İmparatorluğunun Avrupa'dan ve Rusya'dan balmumu ithal ettiği bilinmektedir (Has & Kılıç, 2018: 905). Doğu

Roma topraklarındaki bal ve balmumu üretimine rağmen bu ihracatın sebebi muhtemelen kiliselerdeki balmumu kullanımıdır.

Yine Antik Mısır'da mumyalama işlemi için balmumu kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca mumyalanmış cesetlerin bulunduğu tabutların balmumu yardımıyla hava geçirmez hale getirildiği de bilinmektedir (Ransome, 1937: 29). Ayrıca kadın mumyalarından elde edilen verilere göre Mısırlı kadınların saçlarını reçine veya balmumu kullanarak uzattıkları hatta 50 cm'yi bulan eklemeler yaptıkları bilinmektedir (Şimşek, 2012: 15). Arı ürünlerinin kozmetik alandaki bir diğer kullanımının örneği Romalı kadınların kullandıkları yüz maskelerinden bazılarında bal bulunmasıdır (Ürkmez, 2018: 750).

Son olarak balmumunun para birimi olarak Orta Çağ'da hatta Yeni Çağ'ın başlangıcında birçok Avrupa ülkesinde kullanıldığı bilinmektedir. Genellikle balmumu ile borç ödemelerinin yapıldığı hatta bazı kiraların da balmumu ile ödendiği bilinir (Crane, 1997: 498).

1.2.1.6.2. Polen ve Arı Ekmeği

Arı poleni genel olarak çiçek polenleri, nektar ve bal arılarının (Apis mellifera) tükürük maddelerinin birleşiminden oluşur. Bu birleşimin içinde serbest aminoasitler, karbonhidratlar, lipitler, vitaminler ve mineraller bulunmaktadır. Arı poleninin bileşimi bitki kaynağı, iklim ve hava koşulları, toprak özellikleri ve arıcı faaliyetleri gibi çeşitli faktörlerden etkilenir. Ancak arı poleninin ana bileşiminde en büyük değerden en düşük değere göre; karbonhidratlar ve şekerler, proteinler, ardından lipitler ve yağ asitleri, diyet lifi, mineraller ve vitaminler bulunur (Zakaria & Othman & Suleiman vd., 2022: 287). Arılar çiçeklerden polen tanelerini toplar ve arka ayaklarında polen kapsülleri haline getirirler. Kovan içinde polen, nektar hücrelerinden ayrı olarak depolanan, tüm gelişim aşamalarında arılar için birincil protein kaynağı görevi görür (Guiné, 2015: 302).

Toplama işlemi, kovan girişindeki bir tuzak kullanılarak arıların bacaklarından polenlerin kazınmasını içerir. Arı poleni oldukça besleyicidir, insanlar için neredeyse tüm gerekli besinleri içerir ve sığır eti, yumurta veya peynir gibi gıdalara kıyasla proteinler ve aminoasitler açısından daha zengindir. "Hayat veren toz" ve "tek mükemmel şekilde tamamlanmış yiyecek" olarak da adlandırılmıştır ve halk hekimliğinde soğuk algınlığı, ülser, anemi, alerji, cilt sorunları, kısırlık,

astım, bağımlılık ve mide problemlerini tedavi etmek için uzun bir kullanım geçmişine sahiptir (Guiné, 2015: 302).

Diğer arı ürünleri gibi polenin de eski çağlardan beri kullanıldığı bilinmektedir. Bilinen en eski örnekleri, MÖ 10.-9. yüzyıllar arasına tarihlenen Tel Rehov'da bulunan arılıkta yapılan kimyasal araştırmalar sonucunda elde edilmiştir (Mazar, 2017: 42-43; Görsel 7). Ancak burada bulunan polenlerin arı kovanlarında bulunan topraktan yapılan analizler sonucu elde edilmesi o dönemlerde polenin ayrı bir ürün olarak muhafaza edilip edilmediği konusunda çalışmaya katkı sağlamamaktadır.

Görsel 7. Tel Rehov kazılarında bulunan arılık (Mazar & Panitz-Cohen, 2007: 204).

Antik dönemlerden günümüze ulaşan polen kalıntılarından bir diğeri ise On İki Adalar'ın en kuzeyinde yer alan Agathonisi Ada'sında ele geçirilmiştir. Adanın Kastraki isimli yerleşim yerinde bulunan MÖ 3. – MS 1. yüzyıllara tarihlendirilmesi yapılan kovanlarda fark edilen çam poleninin dışında başka bir arı ürünü olan propolisinde bulunduğu belirtilmiştir (Giannas, 2017: 81).

Çalışmasında bal ve bal ürünlerinin nasıl birbirinden ayırt edildiğini kapsamlı bir şekilde anlatmaya çalışan Harissis'e göre; polen balmumundan balın süzme işleminin yapılmasından sonra kaynamış su kullanılarak ayırt ediliyordu (Harissis, 2017: 31).

Arıların poleni kendi enzimleriyle fermantasyon işlemine uğratması sonucunda elde edilen bir ürün olduğu için arı ekmeğini ayrı bir başlık altında inceleme gereği duyulmamıştır. Polen ve arı ekmeği arasındaki farkı şöyle açıklanabilir. Bal arıları tarafından arka bacaklarında bulunan polen sepetliğinde kovana getirilen polen farklı enzimlerle arılar tarafından fermente edilerek kovandaki petek gözelerinde uzun süre bozulmadan muhafaza edilir. Yani kısaca polen hem arılar kovan içine girerken hem de daha önce arı larvası olarak kullanılan sonrasında bal depolanan petek gözelerinden alınarak elde edilirken arı ekmeği sadece petek gözelerinden elde edilir. Dolayısıyla balmumu ve polenle birlikte hasat edilmesi gerekeceği için bu arı ürünlerinin bilindiği kadar eski dönemlerde kullanıldığı tahmin edilebilir.

1.2.1.6.3. Propolis

Aynı bölgedeki farklı konumlarda bile karmaşıklık gösteren propolisin kimyasal bileşimi toplandığı yer ile doğrudan ilişkilidir. Hatta aynı yerden yılın farklı zamanlarında toplanan propolisin de kimyasal bileşimi farklılıklar içerebilir. İçerisinde 300'den fazla bileşen tanımlanan propolisin genel bileşenlerinin içeriğini 20. Yüzyılın başlarında yapılan bir araştırmada en yüksek değerden en düşük değere göre: reçine, balmumu, uçucu maddeler (uçucu ve aromatik yağlar), polen ve diğer çeşitli maddeler oluşturmaktadır. Bu maddelerin içinde alüminyum, kalsiyum, stronsiyum, demir, bakır, manganez gibi mikro elementler ve az miktarda B1, B2, B6, C ve E vitaminleri bulunmaktadır (Barros & Corrêa & Veiga vd., 2022: 178-179).

Tarihsel olarak propolis, eski çağlardan beri yapışkan özellikleri, yüzeyleri kapatması ve antimikrobiyal etkileri nedeniyle tıpta kullanılmaktadır. Antik Çağ yazarları tıbbi kullanımına dikkat çekmişlerdir (Crane, 1997: 9). MÖ 300'lü yıllardan beri halk hekimliğinde kullanıldığı kesin olarak bilinmektedir (Gültekin-Subaşı & Özdal & Çapanoğlu, 2022: 139). Propolise aynı zamanda eski Mısır ve İbranice metinlerde olarak "kara mum" veya "tzori" gibi farklı isimler altında atıfta bulunulmuş olabileceği yorumlanmıştır (Crane, 1997: 9).

Propolisin ticari üretimi 1950'lerde arı kovanlarında kullanılan üzerinde küçük delikler bulunan ve arıcıların daha sonra hasat edilebilecekleri arıların propolis ile doldurduğu bir ızgara kullanılarak başladı. 20. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Çin, Arjantin, Kanada, Şili ve Uruguay gibi ülkeler önemli pazarlayıcıların başında geliyordu (Crane, 1997: 9).

1.2.1.6.4. Arı Sütü

Arı sütünün ana bileşiminde esas olarak su, proteinler, lipitler, şeker, vitaminler ve mineral tuzları bulunur. Arı sütünün bileşimi Arı sütünün bileşimi coğrafi köken, mevsim, bölgesel beslenme koşulları ve depolama koşulları gibi faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterebilir (Sur-Arslan & Birben & Tatlı-Seven & Seven, 2017: 96; Kurek-Górecka & Olczyk, 2022: 39).

Genç işçi arıların yaşamlarının 5 ila 14. günleri arasında sindirim organlarındaki polen ve nektarın sindirilmesiyle üretilir. Mandibular ve hipofaringeal bezlerden salgılanmayla sonuçlanan arı sütü, larvaları beslemek için kullanılan sütlü bir salgıdır. Arı sütü kremsi, macun kıvamında homojen bir maddedir. Açık bej ila sarımsı beyaz renkte olup, keskin fenolik kokusu ve ekşi bir tadı vardır. İşçi arılar sadece üç gün boyunca arı sütüyle beslenirken, kraliçe arılar larva ve yetişkinlik dönemleri boyunca bu sütü tüketerek beş yıla kadar yaşayabilir ve günde binlerce yumurta bırakabilirler. Kısa bir süre arı sütüyle beslenen çalışan işçi arılar ise yaklaşık 45 gün yaşarlar (Sur-Arslan & Birben & Tatlı-Seven & Seven, 2017: 96; Uçar, 2018: 194; Kurek-Górecka & Olczyk, 2022: 39).

Tarihsel olarak arı sütünün eski çağlardan beri kullanıldığı bilinmektedir. Antik Yunanistan'da tanrısal yiyecek ambrosianın[22] bir parçası olarak kabul edilirdi. Yunanlıların arı sütünün özel etkilerini anlamadan bal, larva, propolis ve polenle karıştırarak tükettikleri tahmin edilmektedir. Aristoteles arı sütünün arılar için önemini fark ederek fiziksel ve zihinsel yetenekleri geliştirmek için tüketimini tavsiye ettiği, hatta okulunun kahvaltısında bal ve arı sütü olduğu bilinmektedir (Fratini & Cilia & Mancini & Felicioli, 2016: 131). Antik Mısır'da firavunların ihtişamını ve gücünü simgelediği bilinen arı sütünün Kleopatra tarafından kozmetik amaçlı kullandığı söylenmektedir. Çin'de geleneksel tıpta kullanılmış ve Çin kraliyet

[22] Tanrılara ölümsüzlük bahşettiğine inanılan yiyecek.

ailesinin uzun ömrüne ve cinsel canlılığına katkıda bulunmuştur (Fratini & Cilia & Mancini & Felicioli, 2016: 131; Uçar, 2018: 194). Arı sütünün Eski Çağ dünyasında bilindiği yukarıda belirtilse de o dönemlerde tam olarak nasıl elde edildiği ve nasıl muhafaza edildiği bilinmemektedir. Çünkü günümüzde arı sütünün bozulmaması için dondurulmuş şekilde muhafaza edilmesi gerekmektedir (Uçar, 2018: 195).

Arı sütüne bilimsel ilgi, Huber'in 1793 yılında ona "royal jelly (arı sütü)" adını vermesiyle başladığı ve ilk kimyasal analizleri 1800'lerin ortalarında Amerika Birleşik Devletleri'nde yapıldığı bilinmektedir. 1960'lı yıllarda apiterapinin gelişmesi onun fonksiyonel bir gıda olarak kullanılmasına yol açmıştır. Kimyasal bileşimi ve biyolojik aktiviteleri üzerine kapsamlı araştırmalar yürütülmüş ve bu araştırmalar ilaç, gıda endüstrisi, kozmetik ve imalat alanlarında uygulanmasına sebep olmuştur (Uçar, 2018: 194).

Arı sütünün sadece insanlar üzerine değil kümes hayvanlarında da yumurta kalitesi ve doğurganlık üzerinde olumlu etkileri bilinmektedir. Genel olarak arı sütü, özellikle stres koşullarında ve üreme performansının iyileştirilmesinde fonksiyonel, biyolojik ve farmasötik faydaları olan değerli bir yem katkı maddesi olarak öne çıkmaktadır (Sur-Arslan & Birben & Tatlı-Seven & Seven, 2017: 96-97).

1.2.1.6.5. Arı Zehri

Apitoksin olarak da bilinen arı zehri, çeşitli peptitler, enzimler ve diğer bileşenlerden[23] oluşan karmaşık bir maddedir. Arı zehri güçlü bir anti bakteriyel madde görevi görür. Arı zehrinin önemli bir bileşeni olan Melittin, anti bakteriyel etkilerinden birincil olarak sorumludur (Kurek-Górecka & Olczyk, 2022: 47-48).

Arı sokmalarının bazı romatizma türlerini ve bazı rahatsızlıkları önlemede veya iyileştirmede yararlı olduğuna inanılmaktaydı. Antik Yunan'da arının insanı soktuğunda iğnesini geri çekemediği ve bunun sonucunda öldüğü bilinmekteydi. Crane'ın Broadman'dan aktardığına göre; arı zehrinden MÖ 400'lü yıllarda hekim Hipokrat ve "*Naturalis Historia*" adlı kitabında Pliniy tarafından bahsedilmişti. Ancak arı zehrinin kesin bileşimi 1900'lerin sonlarına kadar belirlenemedi (Crane, 1997: 10; Crane, 1999: 548).

[23] Arı zehrinin ayrıntılı içeriği için *Bak.* Kurek-Górecka & Olczyk, 2022: 47-49.

Antik Dünyada kuşatma altındaki insanların bazen (diğer hayvanların yanı sıra) arıları da kullandıkları bilinmektedir. Taktiksel olarak genellikle düşmanlar tarafından kazılan ve işgal edilen tünellere salıverildikleri bilinmektedir (Crane, 1997: 10; Crane, 1999: 540).

Arı zehrinin enjekte edilebilir hale getirilmesi için ilk çabalar 19. yüzyılın sonlarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunun için birkaç önemli adım daha atıldıktan sonra günümüzdeki yöntemin geliştirilmesi için en önemli adım 1960 yılını bulmuştur (Crane, 1999: 548). Crane'ın bu yıllarda Çekoslovakya'da gördüğünü söylediği bu yöntem kısaca metal çubukların ızgara şeklinde birbirlerine paralel olarak dizilmesi daha sonra bu metallere elektrik dalgası gönderilerek arıların kızdırılması sonucu zehir salgılamalarını sağlamalarıdır (Crane, 1997: 10). Bu yöntemin günümüzdeki yöntemle arasındaki en büyük fark günümüzde metal çubukların altına cam koyuluyorken o dönemde arıların iğnesini çekebileceği incelikte bir zar kullanılmış olmasıdır. Günümüzdeki gibi arı zehri aparatında cam kullanımının ise ilk olarak 1974 yılında gerçekleştiği bilinmektedir (Crane, 1999: 548). Crane'ın bahsettiği yöntemde başlangıçta kovan önünde uygulanan yöntemin kovan içinde de uygulanması da muhtemelen ilerleyen yıllarda gerçekleşmiştir. Günümüzde farklı şekilde arı zehri aparatları ile bu uygulamanın hem kovan önünde hem de kovan içinde yapıldığı bilinmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM
TARİH BOYUNCA ARI FİGÜRÜ

2.1. TARİH ÖNCESİ DÖNEMLERDE ARI FİGÜRÜ

Şu ana kadar keşfedilmiş ve ulaşılan verilerin tarihlendirilmesine göre insanoğlunun arılarla ilk ilişkilerini gösteren mağara resimleri Mezolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir. Ancak arılar ile insanların ilk ilişkilerinin henüz tarıma geçmemiş ve avcı-toplayıcı bir yaşam biçimi sürdüren insanların yaşadığı Paleolitik Çağ'da başladığı düşünülmektedir (Crane, 1999: 36). Bu düşünceyi destekleyen önemli sebeplerden birisi bilinen ve ulaşılan arı-insan fosillerinin tarihlendirmelerine göre arıların insanoğlundan uzun yıllar önce dünyada bulunmasıdır (Crane, 1999: 9; Görsel 8).

Görsel 8. Kehribar içinde arı fosili (Muzeum Bursztynu. Oddział Muzeum Gdańska)

Dünyanın farklı bölgelerinde bal toplama sahnelerinin resmedildiği mağara-kaya resimleri bulunmuştur (Crane, 1999: 38-39; Görsel 9). Bazı bölgelerde bal toplayıcılığının birden fazla mağara-kaya resminde bulunmasından dolayı bu bölgelerde arıcılığın bir iş kolu

olarak insan hayatında yer edinmeye başladığını varsayılabilir. Özellikle İspanya'nın güneydoğu bölgesinde ortaya çıkan yeni mağara-kaya resimleri tarih öncesi dönemlerdeki bal toplayıcılığı hakkında bilgi edinmeyi kolaylaştırmıştır. Son yayınlara göre bu bölgede incelemesi yapılmış olan mağara-kaya resimlerinin 8 tanesinin bal toplayıcılığını yansıttığı düşünülmektedir (Bea & Roman & Domingo, 2023: 4).

Görsel 9. Arı ve bal toplayıcılığıyla ilgili mağara resimleri (Crane, 1999: 38).
(A, G Güney Afrika, B Hindistan, C İspanya, D ve E Zimbabwe, F Avustralya)

Arılarla ilişkilendirebilecek en önemli çizimlerden bir başkası Anadolu Neolitik Dönemi'nin ilk şehri olarak kabul edilen Çatalhöyük'te, James Mellaart tarafından tapınak olarak nitelendirilen yapılardan birinin duvarında bulunmuştur. MÖ 7000'li yıllara tarihlendirilen çizimde birden fazla renk kullanılmıştır. James Mellaart'ın yorumuna göre bu çizimde: "Muhtemelen arının yaşamının başlangıç evresinden yani arının bal peteği gözesinden

çıkmasından, son evresi sayılabilecek bal toplamak için çiçeklere uçuşuna kadar yaşam döngüsü" tasvir edilmiştir (Crane, 1999: 40-41; Mellaart, 1963: 67; Mellaart, 1967: 91). Çatalhöyük'te bu çizimin dışında iki farklı çizimin bulunduğu bilinmektedir. Birincisi MÖ yaklaşık 6450 yılına tarihlendirilmiş ve Udo Hirsch, James Mellaart ve Belkıs Balpınar tarafından kaleme alınan "*The Goddess from Anatolia*" kitabında yayınlanmıştır. Ancak kitaba ulaşılamadığı için bu çizimler çalışmaya eklenememiştir. İkincisi ise MÖ yaklaşık 6300 yılına tarihlendirilmiş ve bu bilgi Eva Crane tarafından James Mellaart ile yapılan 1990 yılına ait şahsi görüşmelerden elde edilmiştir (Crane: 1999: 40). Belirtilen tarihten uzun süre geçmiş olmasından dolayı iki çizimin de farklı kaynaklarda yayınlanmış olma ihtimali bulunmaktadır.

Avrupa Neolitik Dönemi'nde yapılmış eserlerdeki arı figürü kullanımına örnek olarak ise genel olarak MÖ 6000-5000 yıllarına tarihlendirilen Yunanistan, Macaristan ve Romanya'da bulunan eserler gösterilebilir (Crane, 1999: 40). Bunların dışında MÖ 6000-5000 yılları arasına tarihlenen muska ya da damga mühür olduğu düşünülen bir objenin yukarıdan görünümü arıya benzemektedir (Görsel 10; Boston Museum of Fine Arts).

Görsel 10. Muska ya da damga mühür obje (MÖ 6000-5000-Boston Museum of Fine Arts)

Bal, günümüzde arılar tarafından üretilen canlıların en önemli besin kaynaklarından biridir ve diğer arı ürünlerine (propolis, arısütü, arı zehri, balmumu, polen vs.) göre elde edilebilirliği ve kullanımı en yüksek olanıdır. Günümüze ulaşabilmiş bal buluntularına en yakın

örnekleri Mısır'ın ünlü firavunu Tutankhamun'un mezarında bulunan bal buluntusunu içerdiği düşünülen amforayı ve Boyalı Höyük'te bulunan MÖ yaklaşık 1650 yılına tarihlenen Hitit dönemine ait olduğu düşünülen kaptaki çörekotuyla karıştırılmış bal buluntusu örnek gösterilebilir (Price, 2007: 51; Erkut, 2011: 36-37; Kritsky, 2015: 103). Balın çeşitli sebeplerden dolayı günümüze kadar ulaşamamasına rağmen hem eşya yapımında kullanılması hem de kolay bozulmaması nedeniyle tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş dolayısıyla konuyu anlamaya ışık tutacak en önemli arı ürünü çeşidinin balmumu olduğunu söylenebilir.

Mezopotamya'da bulunan ilk balmumu örnekleri bölgenin Kalkolitik Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. MÖ 3500-3000 yılları arasına tarihlenen günümüzde Yahudiye Çölü olarak bilinen bölgedeki bir mağarada ele geçirilen buluntular ve MÖ 2500-2250 yılları arasına tarihlenen Sümer eşyaları bölgede balmumunun kullanıldığına örnek olarak gösterilebilir (Crane, 1999: 45). Bunlardan başka dünyanın farklı bölgelerinde balmumu ve bal ürünlerinin kullanımına rastlanılmıştır.

Arı figürünün ilk oluşumu yukarıda değinildiği gibi kaya resimlerinde görülmektedir. Ancak tarihsel süreç yazı ile başladığı için ve arı figürünün de Mısır Hiyerogliflerinde net bir biçimde görülmesinden yola çıkarak arı figürünün tarihsel sürecinin bu uygarlıkla başladığı varsayılabilir.

2.2. ESKİ ÇAĞ'DA ARI FİGÜRÜ

Eski Çağ'da arı figürü Mısırla başlamış sayıldığında, konunun uzmanı Gene Kritsky tarafından yapılan başlangıçla yani Salt Papirüsü ile başlamamış daha doğru olacaktır. Kritsky "*The Tears of Re: Beekeeping in Ancient Egypt"* adlı kitabında Mısır biliminde daha az bilinen ancak önemli bir figür olan Henry Salt'ın katkılarına genel bir bakış sunuyor ve eski Mısır toplumunda arıların kültürel ve tarihi önemini araştırıyor. Buradan yola çıkarak Eski Çağ'da arı figürünün Mısır ve sonrasındaki gelişimi incelenecektir.

Salt 825 papirüsünden bir pasaj, arıların güneş tanrısı Re'nin gözyaşlarından nasıl yaratıldığını anlatıyor. Güneş tanrısı ve yaratıcısı olarak Re, Mısır teolojisinde yaşamı ve yaratılışı simgeleyen hayati bir rol oynadı. Gözyaşlarının arıya dönüşmesi, arıların kültürlerindeki önemini vurguladı (Kritsky, 2015: 1-2; Long, 2017: 21).

Arılar, Eski Krallık döneminden kalma hiyerogliflerde ve oymalarda tasvir edilerek Mısır yaşamının ayrılmaz bir parçasıydı. Gıda, ilaç ve ticarette kullanılan bal üretimi için çok önemliydiler. Bundan dolayı Mısır tarihi boyunca arı hiyeroglifinin gelişim içinde olduğu görülmektedir (Görsel 11-12-13-14). Arkeolojik verilerin büyük bir kısmını da Mısır Uygarlığının verileri oluşturmaktadır. Anadolu eserlerinden de özellikle Efes Antik Kentinden elde edilen arkeolojik verilerde birçok arı figürüne rastlandığı görülmektedir (Levha 1).

Görsel 11. Muska mühür (MÖ 2311–2140-Cleveland Museum of Art; Kritsky, 2015: Fig. 3.1)

Görsel 12. Obje (MÖ 2100-2061-Boston Museum of Fine Arts)

Görsel 13. Skarab biçimli mühür[24] (MÖ 1630-1539-Boston Museum of Fine Arts)

Görsel 14. Giza Piramidi kazısı-kurbağa biçimli mühür (Boston Museum of Fine Arts)

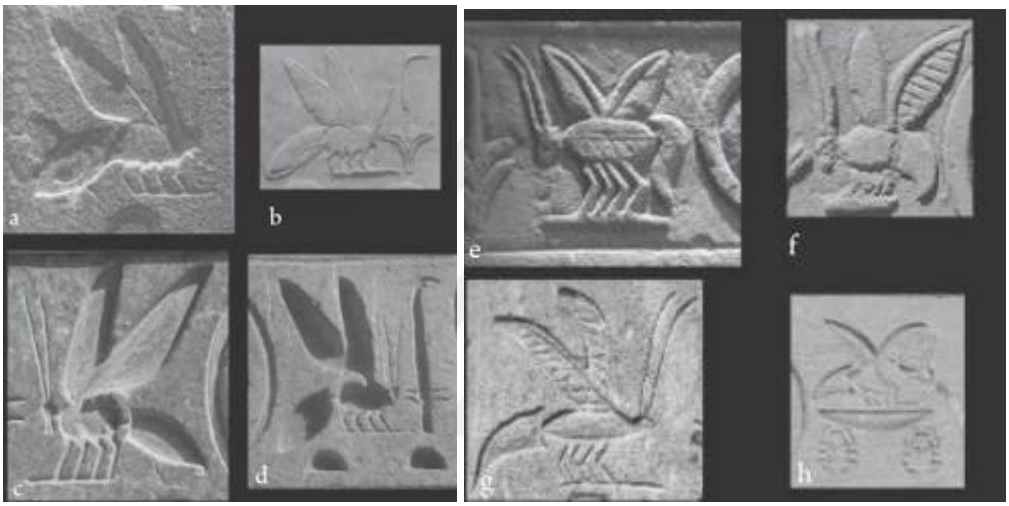
Arı figürlerindeki gelişimin izlendiği diğer bir önemli veri türü olan nümizmatik verilerin çoğunluğunu ise ilk sikkelerin basıldığı Ege ve Anadolu Uygarlıklarının verileri oluşturmaktadır. Bu sikkeler, çalışmanın son kısmına ulaşılabildiği kadarıyla eklenmiştir.

2.2.1. Arkeolojik Veriler Işığında Arı Figürü

Arı figürünün tarih öncesi dönemlerden itibaren farklı mağara-kaya resimlerinde kullanıldığından yukarıda bahsedilmiştir. İlerleyen yüzyıllarda ise özellikle farklı Eski Çağ Uygarlıklarının arı figürünü kullandıkları görülmektedir. Taş steller, heykeller, yüzük ve fibula gibi takılar ve daha birçok eserde arı figürü tasvir edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde bu tasvirler yorumlanarak ve mümkün oldukça kronolojik sırayla anlatmaya çalışılacaktır.

[24] Bu mührün bir benzerini Kritsky 2015 yılında basılan kitabında paylaşmıştır *Bak.* Kritsky, 2015: Fig. 3.2.

Bilinen veriler ışığında arı figürünün en erken ve en görkemli tasvirlerinin ilk olarak Mısır Uygarlığı tarafından yapıldığı görülmektedir. Bunların dışındaki arı betimlemesi içeren en önemli eserin MÖ 6000-5000 yılları arasına tarihlenen ve Halaf ya da Obeyd kültürlerinden birinin etkisinde anlaşılan obje olduğu söylenilebilir (Görsel 10). Arılar Mısır tarihinde özellikle eşsiz bir yere sahiptir. MÖ 3500 civarında, Yukarı ve Aşağı Mısır tek bir hükümdar altında birleştirildiğinde, arı Aşağı Mısır kralının hiyeroglif sembolü haline gelirken, sazlık da Yukarı Mısır kralını simgeliyordu (Ransome, 1937: 24; Görsel 1). Bu sembolik birliğe Griffith tarafından aktarıldığı üzere Kahun papirüsünde şu satırla değinilmektedir (Griffith, 1898: 3): *"Gelip iki yurdu birleştirdi, sazlığı arılığa kattı."*.

Görsel 15. Eski Mısır arı hiyeroglifleri (Kritsky, 2015: Figure 7.4)

Arı hiyeroglifi Mısır'daki Birinci Hanedanlıktan Roma dönemine kadar yaklaşık dört bin yıl boyunca kullanılmaya devam etti. Hiyeroglifin farklı temsillerini çeşitli dönemlere ait yazıtlarda görmek mümkündür. Hiyeroglif, arıyı tipik olarak yan görüntüsüyle ayırt edilebilir baş, anten, göğüs ve karın bölgesi ve dik kanatlarla gösterir (ancak dört kanattan yalnızca ikisi gösterilmiştir). Ayrıca arının başlangıçta üç bacaklı olarak tasvir edildiği görülmektedir. Ancak daha sonraki hanedanlarda arıların aslında altı bacağı olmasına rağmen dört bacakla gösterildiği görülmektedir. Bu tutarsızlık, ilk Mısırlıların genel olarak keskin gözlem becerilerine rağmen perspektif tasvirlerinde bazı yanlışlıklar olduğunu gösteriyor (Ransome, 1937: 24-25; Görsel 15).

Antik Mısır'da Aşağı Mısır'ın sembolü ve kraliyet sembolü olarak kullanılan arı figürünün bal arısını mı yoksa eşek arısını mı temsil ettiği hakkında farklı fikirler[25] bulunmaktadır. Gene Kritsky 2015 yılında yazdığı kitapta konuya güzel bir bakış açısıyla değinmiştir. Kritsky günümüzde de bu iki arı türünün sıklıkla karıştırıldığını ve Antik Mısır'da da bu karışıklığın yaşanmış olabileceğinin çok doğal olduğunu belirtmiştir (Kritsky, 2015: 69-70).

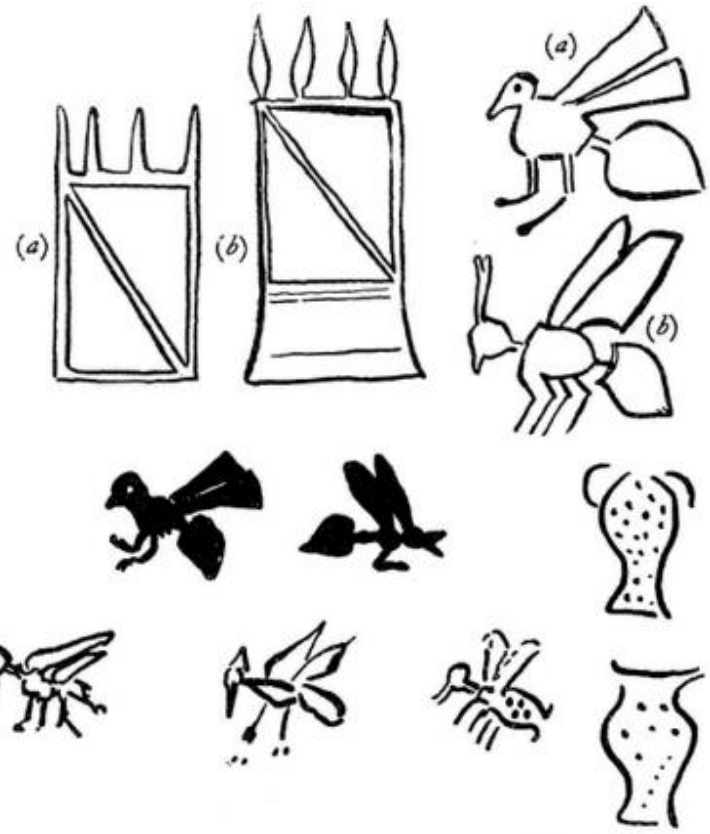
Antik Mısır'da arı figürünün birçok nesnede kullanıldığını görmekteyiz (Görsel 11-12-13-14-15). Mısır'ın çevresindeki topraklarda da arı figürünün kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan arı figüründe Mısır etkisinin olduğu kolaylıkla fark edilebilen, Mısır etkisinin de bilindiği hatta bir zamanlar Mısırlılar tarafından yönetilen Sudan'da bulunan fildişinden yapılmış objelerdir (Görsel 16). Bu figürlerden iki tane olması aynı veya benzer bir kalıpla yapılmış olduklarını düşündürebilir ancak hem yapımlarında kullanılan maddenin döküme uygun olmaması hem de bazı farklılıkların olması bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır.

Görsel 16. Sudan-Nübye Kerma fildişi arı figürü (MÖ 1700-1550-Boston Museum of Fine Arts)

Mısır ve Yunan dünyası arasında bir nevi köprü görevi görmüş olan Girit merkezli Minos Uygarlığında da arı figürlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kendine özgü bir hiyeroglif yazısı bulunan bu uygarlıkta kullanılan arı hiyeroglifinin Mısır Hiyeroglifindeki arı figürleriyle de benzediği görülmektedir (Ransome, 1937: 62-63; Wróblewski, 1991: 12; Görsel 17).

[25] Bu fikirler için *Bak.* Ransome, 1937: 19; Kritsky, 2015: 69-70.

Görsel 17. Arı ve bal kavanozu hiyeroglifleri (a. Minos, b. Mısır, c. Minos-Ransome, 1937: 63; Wróblewski, 1991: 12).

Ayrıca Minos Uygarlığında muhtemelen süs eşyası olarak kullanılan, altından yapılmış MÖ 1700-1600 yılları arasına tarihlenen bir arı figürü eser dikkat çekmektedir (Görsel 18). Ancak bu eserde arının yukarıdan bakılarak yer alması Mısır'daki yan görünüşün kullanılmaması bu ilişkinin sadece yazıda benzer olduğunu düşündürebilir.

Görsel 18. Minos arı figürlü altın süs eşyası (MÖ 1700-1600-British Museum).

Bununla birlikte MÖ 1800-1700 yılları arasına tarihlenen Minos Uygarlığına ait bir küpede birbirine bakan iki arı figürünün de Mısır'daki gibi yan görünümden betimlenmesine rağmen bu küpedeki arı betimlemelerinin rahatlıkla Mısır'daki betimlemelerden ayırt edildiği görülmektedir. Minos Uygarlığına ait bu altın küpe; kanatları birbirine dönük, başları ve iğneleri birleştirilmiş iki arıyı tasvir etmektedir. Aralarında muhtemelen bal peteği olan bir disk tutan arıların ağızlarındaki yuvarlak nesnenin ise bir damla bal olduğu düşünülmektedir (Görsel 19). Küpedeki işlemeler ve ayrıntılan Birinci Saraylar dönemi Minos Girit'inde yönetici sınıfın ileri refah düzeyini gösterir niteliktedir. Yine Girit'te bal ve balmumu gibi arıya ait olan ürünler ve diğer organik kalıntıların analizleri bu ürünlerin ve arının Minos Uygarlığındaki önemini kanıtlamaktadır (Heraklion Museum).

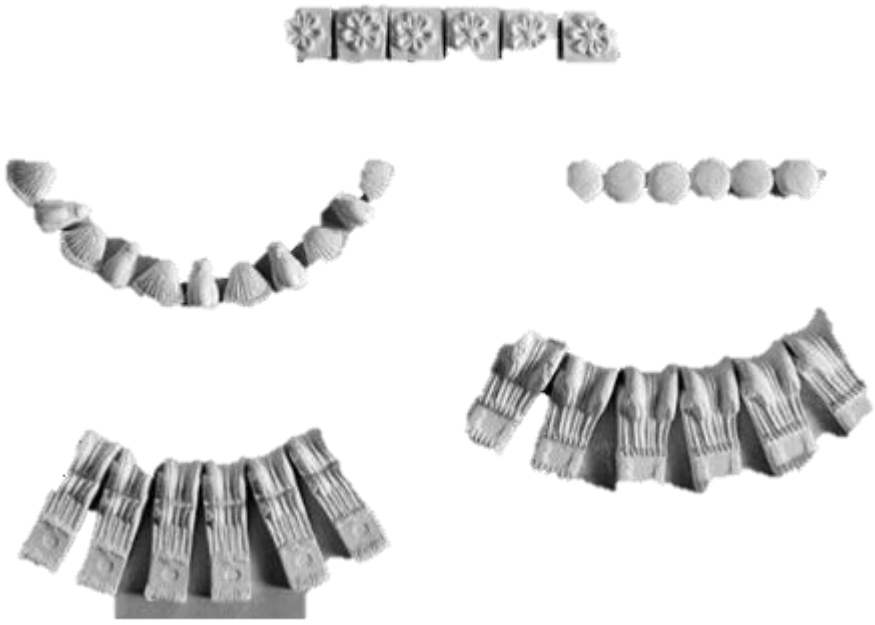

Görsel 19: Arı Figürlü Küpe (MÖ 1800-1700-Heraklion Museum-Girit).

Görsel 20. Helladik Çağ kırmızı sabun taşından döküm kalıbı (MÖ 13. Yüzyıl- Boston Museum of Fine Arts).

Döküm işlemi uygulanarak aynı biçimde birçok eserin üretilmesine olanak sağlayan bir döküm kabında arı figürünün de yer aldığı görülmektedir (Görsel 20). Muhtemelen dayanıklılığı için tercih edilmiş kırmızı sabun taşından yapılmış kalıptan günümüz şartlarınca elde edilen objelerin arasında sol üstte deniz kabukları ile birlikte arı figürleri görülmektedir (Görsel 21).

Görsel 21. Sabun taşından döküm kalıptan elde edilen eserler (Boston Museum of Fine Arts).

Görsel 22. Rodos-Kamiros kanatlı yarı insan-yarı arı figürü (MÖ 700-600-British Museum).

İnsanoğlunun çevresinde gördüğü varlıkları kendisiyle birleştirdiği çoğu uygarlıkta görülmektedir. Bunlardan yarı insan-yarı at Kentauroslar yarı insan-yarı keçi Satirler gibi en bilinenlerinin Antik Yunan Medeniyetinde oldukları söylenilebilir. Tam olarak Yunanlara ait olduğu söylenilemese de Yunan ve Yakın Doğu kültürlerinin kavşak noktası olan bu yüzden Yunanlarla arasında fazla etkileşimin bulunduğu Rodos Adası'nda arı figürünün kullanıldığı bir diğer önemli eser görülmektedir. Bu eser bilinen verilere göre ilk kez yarı insan-yarı arı figürünün kullanılmış olmasından dolayı çok önemlidir (Ransome, 1937: 60-61; Görsel 22-23).

Görsel 23. Rodos- kanatlı yarı insan-yarı arı figürü (MÖ 660-620-Boston Museum of Fine Arts).

Bu figüre benzer figürler arıların sadece karın kısımlarından sonrası ve kanatlarının görüldüğü Efes Artemis Tapınağında bulunan altın plakalardır (Görsel 24). Rodos'taki arı figürünün kadın biçiminde insanlaştırılmış olması bu durumu daha ilginç yapmaktadır. Çünkü yarı insan-yarı hayvan figürleri genellikle erkek figürler içermektedir. Kadının hayvan figürüyle birleştirilenlerinden en bilinenlerinden biri yarı insan-yarı yılan Şahmaran figürüdür. Bunun dışında bazı Hitit, Mısır ve Hint sfenkslerinin kadınlaştırıldığı bilinmektedir.

Görsel 24. Efes Artemis Tapınağı altın arı figürlü plakalar (MÖ 650-600-British Museum).

Rodos Adası'nda bulunan bu arı tanrıça figürünü bazı bilim insanları Yunan Tanrıçası Artemis ile ilişkilendirse de bu konu tam olarak aydınlatılamamıştır. MÖ 660-620 yılları arasına tarihlenen elektrondan yapılmış bu plakalar tarihlendirilmelerinden dolayı da Artemis'ten etkilenmesi ihtimalindense Artemis'i etkilemiş olma ihtimalinin daha fazla olduğunu düşündürür (Ransome, 1937: 58-60).

Girit Adasında bulunan MÖ 650-601 yıllarına tarihlenen bir vazoda ise geometrik betimlemelerin kullanıldığı farklı bir arı figürünün kullanıldığı görülmektedir (Görsel 25). Hydria üzerinde görülen bu betimlemenin her iki tarafta da görüldüğü bilinmektedir (Ephorate of Antiquities of Lasithi).

Görsel 25. Arı figürlü hydria (MÖ 650-601-Ephorate of Antiquities of Lasithi)
https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/mnam/000150-863515?language=el ET: 04.07.2024

Antik Yunanlarda arı figürü içeren birçok eser görülmektedir. Bunların çoğunluğunu şüphesiz sikkeler oluşturmaktadır. Ancak özellikle MÖ 4. Yüzyıldan sonra taç, küpe, fibula, heykel ve taşıma amforalarında (arı hiyeroglifi şeklinde, muhtemelen içinde bal taşınan amforalar) hatta hamam tasında arı figürüne ait izler görülmektedir (Görsel 25-26-27-28-29-30-31). Bu eserlerin dışında Mısır'da Yunan etkili eserlerin bulunduğu görülmektedir (Görsel 32-33). Bu eserlerde arı figürünün Mısır'daki eski arı betimlemesinin terk edildiği görülmektedir.

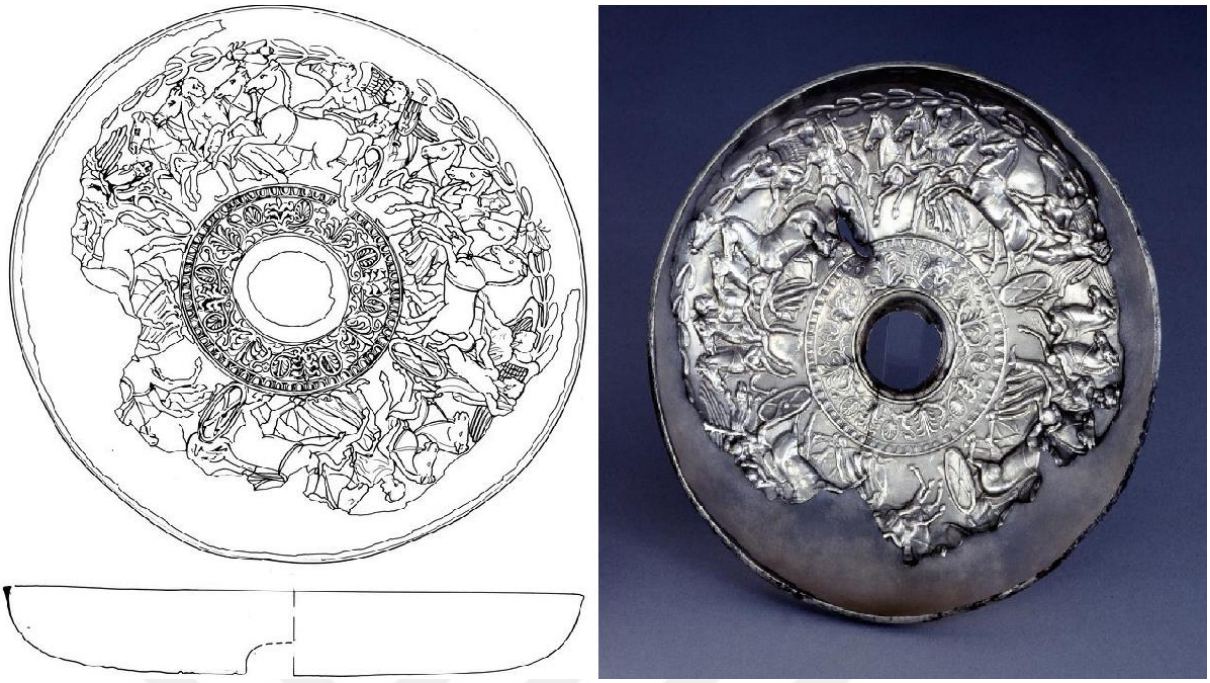
Görsel 26. Arı figürlü gümüş fibulalar (MÖ 4. Yüzyıl-British Museum).

Görsel 27. Bir elinde piyale bir diğer elinde arı damgalı bir dikdörtgen plaket tutan bebek Eros (MÖ 4.-1. Yüzyıl-British Museum).

Görsel 28. Arı figürünün bulunduğu altın taç (MÖ 350-300-British Museum).

Görsel 29. Arı figürlü gümüş hamam tası (MÖ 3. Yüzyıl- British Museum).

Görsel 30. Arı figürlü taşıma amforaları (MÖ 3.-2. Yüzyıl-British Museum).

Görsel 31. Arı figürlü taşıma amforaları (MÖ 146-108-British Museum).

Görsel 32. Kelebek ve arı figürlerinin betimlendiği skarab (MÖ 3. Yüzyıl-British Museum).

Görsel 33. Elinde arı tutan kanatlı bebek Eros amfora-Mısır (MÖ 150-50-British Museum).

Arı figürünün kullanıldığı başka bir eser türünün kalkanlar olduğu söylenebilir. Ancak bu figürler kalkanlar üzerinde değil, kalkanların betimlendiği vazo ve seramik parçalarında görülmektedir (Görsel 34-35). Üzerinde arı betimlemesi yer alan kalkanları taşıyanlara ise Skarmintzos tarafından Efes Hoplitleri adı verilmiştir (Skarmintzos, 2017: 271). Ancak Atina Agora'sında bulunan bu eserlerin tam olarak neye dayanarak Efes ile ilişkilendirildiği anlaşılamamıştır. Çünkü Efes Antik Kenti'nde arı figürünün çoğunlukla yukarıdan görünen bir pozisyonda tasvir edildiği görülmektedir (Levha 1-30-31-32-33-34-35-36).

Görsel 34: Seramiklerinde arı (National Archaeological Museum-Atina). (Stefanos Skarmıntzos Arşivi) https://stefanosskarmintzos.wordpress.com/2014/03/29/the-cult-of-artemis-in-ephesus-and-the-possible-explanation-of-the-bee-symbol/ ET: 04.07.2024

Görsel 35: Atina Akropolisi-Lekythos (American Archaeological School in Athens) https://stefanosskarmintzos.wordpress.com/2014/03/29/the-cult-of-artemis-in-ephesus-and-the-possible-explanation-of-the-bee-symbol/ ET: 04.07.2024

Ancak bu kalkan figürlerinde hem yukarıdan değil yandan görünen bir pozisyonda tasvir edilmesi hem de muhtemelen bal arısının değil eşek arısı figürünün tasvir edilmeye çalışılmasından dolayı kalkanlarında arı figürü görünen hoplitlerin Efes Antik Kenti ile ilişkilerinin bulunmuyor olabileceği düşünülebilir. Ayrıca bir asırdan fazla süredir kazı çalışmaları yürütülen Efes Antik Kenti'nde böyle bir kalkan bulunmamış olması da akıllardaki soru işaretini büyütür. Bu eserlerin ve bir sonraki bölümde bahsedilecek sikkelerin dışında son olarak yüzüklerdeki arı figürlerinden ve antik dönemdeki işlevi tam olarak bilinmeyen tesseralardan bahsedilecektir. Yüzüklerde bulunan arı figürlerini inceleyecek olursak en erken döneme tarihlendirilen yüzüğün Minos Uygarlığından sonra bölgeye hâkim olan Miken Uygarlığının ya da bu iki uygarlık arasındaki geçiş evresinin ürünü olduğu düşünülmektedir. MÖ 1700-1050 yılları arasına tarihlenen ve altından yapılan bu yüzükte arı figürünün üst kısmı görünecek şekilde yukarıdan betimlendiği görülmektedir (Görsel 36).

Görsel 36: Arı figürlü altın yüzük (MÖ 1700-1050-Archaeological Museum of Thebes)

Diğer bir arı figürlü yüzüğün Anadolu'da yer alan Lampsacus'ta ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Görsel 37). Diğer yüzüklerden farklı olarak bu yüzükte arı figürünün altına kabartma tekniği ile işlendiği anlaşılmaktadır. Efes Antik Kenti'nin simgeleri olan arı, arının solunda "E" ve sağında "Φ" kullanılmış olması bu yüzüğün Efes sikkelerinden yola çıkarak yapıldığı, ancak sikkelerle birebir aynı kalıbın kullanılmadığı görülmektedir (Görsel 38). Çünkü yüzükte bu sembollerin kazınarak belirtilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Sonuncu yüzük tarihlendirilmesine göre muhtemelen Roma döneminde yapılmıştır (Görsel 39). Bu yüzükte arı figürünün bir taşta kabartılarak verildiği ve bu taşın altından yapılma yüzükteki yuvaya geçirildiği görülmektedir. Bu altın yüzüklerin dışında farklı madenlerden yapılan üzerinde arı figürü bulunan yüzüklerin ve yukarıda bahsedilen arı figürlü yüzüklerde aynı tipolojiye sahip başka altın yüzüklerin olduğu bilinmektedir[26]. Çok fazla yer kaplayacağı için bu yüzüklere çalışmada yer verilmemiştir.

Görsel 37. Lampsakos arı figürlü yüzük (MÖ 4. Yüzyıl-Körpe & Treister, 2012: 442)

[26] Bu yüzükler için *Bak.* https://www.searchculture.gr/aggregator/ 04.07.2024

Görsel 38. Efes benzeri arı figürlü altın yüzük- MÖ 3. Yüzyıl- https://www.getty.edu/art/collection/object/103VQN?altImage=5b004929-e84c-466c-b695-1e2523b71b6c ET: 31.08.2023

Görsel 39. Arı figürü kabartmalı altın yüzük (MÖ 1.-MS 2. Yüzyıl-British Museum).

Son olarak değineceğimiz arkeolojik veriler olan tesseralardan çalışmanın bazı kısımlarında bahsedildi. Bu yüzden bilgi kalabalığı yapmamak adına kısaca değinip Nümizmatik verilere geçeceğiz. Başlangıçta sikke olarak yorumlandığı bilinen bazı Efes tesseralarının sikkelere benzerliği dikkat çekmektedir (Görsel 40). Birden fazla örnek olmasına rağmen hepsinde neredeyse aynı işlemeler olduğu için bir örneğin verilmesi uygun görülmüştür. Sonraki bölümde bu tessera tipindeki yazıdan ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

Görsel 40. Efes Tessera Örneği (British Museum).

Diğer 4 tesserada ise farklı simgeler kullanıldığı ve üstünde yazı bulunanlara göre daha çok tahrip oldukları görülmektedir. British Museum'un web sayfasında normalde 5 adet görünmesine rağmen birinin arıyı temsil etmediği görüldüğü için sadece dördünün görselleri verildi (Levha 2-a). Roma Döneminde basılan bu 4 tesseranın da muhtemelen alışverişte indirim için kullanıldığı düşünülmektedir.

2.2.2. Nümizmatik Veriler Işığında Arı Figürü

Arı figürünün kullanıldığı en önemli antik dönem eserlerinin büyük bir bölümünü sikkelerin oluşturduğunu söylenebilir. Bu sikkelerin büyük bir kısmı Batı Anadolu'da basılmış olmasına rağmen İspanya, İtalya, Mısır ve Mezopotamya'daki farklı antik kentlere ait sikkelerde de arı figürü görülmektedir. Bu kadar geniş bir coğrafyada arı figürlü sikke yayılımının olması sebebiyle bu kentler bölgeler hâlinde incelenmiştir.

Çalışmada arı figürünün bulunduğu sikkelerin bulunduğu kentler hakkında kısa bilgiler verilerek varsa kent sikke sembolleri de kısaca açıklanmaktadır. Aktarılan bu bilgiler sonucunda sikke basan antik kentlerin hangi bölgelerde yoğunlaştığı ve arı figürlerinin bu sikkelerde nasıl kullanıldığı anlatılmaya çalışıldı. Yüksek lisans tezinin bu kısmının nümizmatik eserlerden oluşmasına rağmen tezin tamamının bu alandaki çalışmalara dayalı olmaması sebebiyle çalışmada kullanılan sikkelerin nümizmatlar gibi boyutu, çapı vs. gibi her açıdan değil sadece kullanılan figürler açısından incelenilmesine özen gösterilmiştir. Çalışmada yalnız ya da yanındaki figürlerden daha büyük olacak şekilde betimlemeler ana figür, başka bir

figürle ve bu figürden daha küçük olacak şekilde betimlenen arı figürleri de yan figür olarak nitelendirildi.

2.2.2.1. Troas Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Günümüzde genel olarak Çanakkale'ye konumlanan Troas Bölgesi'nin Antik Çağ'da arı figürüne yabancı olmadığını görmekteyiz. Bu bölgeyle ilişkilendirilen birden fazla kentin arı figürüne dair izler barındırdığı görülmektedir. Abydos, Alexandria Troas, Assos ve Gentinos kentlerinin sikkelerinde arı figürünün hem ana hem yan figür olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca arı figürünün bu kentlerin sikkelerinde at, kartal ve grifon figürleriyle birlikte kullanıldığı da görülmektedir.

Abydos: Arkeolojik veriler ışığında günümüzde Çanakkale'de Nara burnu bölgesine karşılık gelen Abydos kentinin, ilk sikkelerini MÖ 5. Yüzyılın ilk yarısında bastığı anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki sikkelerinin genel özelliği ön yüzde kartal, arka yüzde ise Gorgon Medusa başı bulunmasıdır. Yazı olarak ise kenti temsil eden harfler görülmektedir. Bu dönemdeki sikkelerde arı figürüne rastlanmamıştır (Erol – Özdizbay, 2018).

Arı figürü, ilk olarak MÖ 4. Yüzyıldan itibaren basıldığı anlaşılan sikkelerde ön yüzde Apollon başı ve arka yüzde kartal betimlemesi bulunan sikkelerde görülmektedir (Levha 2-b-1). Bu sikkelerde yazı olarak kenti temsil eden harfler ve magistrat isminin bulunduğu görülmektedir. Bu sikkelerin dışında MÖ 2.-1. Yüzyıl arasına tarihlenen ve ön yüzde Apollon'un kardeşi Artemis başının, arka yüzde ise kartal betimlemesinin bulunduğu bir sikkede arı figürü görülmektedir (Levha 2-b-2). Tamamı gümüşten yapılan toplam 5 adet arı figürlü sikkeye ulaşılan antik kentteki bu sikkelerin 4'ünde ön yüzde Apollon, birinde Artemis figürü bulunmaktadır. Bu yüzden görsel olarak bu iki sikke kullanıldı (Levha 2-b). Arı figürünün yan figür olarak kartal figürü ile beraber işlenmesi bu sikkeleri diğer arı figürlü sikkelerden ayırmaktadır. Bu sikkelerde arı figürünün kullanılmasının arı ile ilişkilendirilen ikiz kardeşler Apollon ve Artemis'in de bu sikkelerde kullanılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Alexandria Troas: "Eski İstanbul" adıyla da tanınan Alexandria Troas kenti, günümüzde Çanakkale'nin Ezine ilçesi sınırlarında bulunmaktadır. Şehrin ilk ismi, Büyük İskender'in Antigoneia olmasına rağmen daha sonra MÖ 300'lü yıllarda Lysimachos tarafından Troas'taki

İskender'in kenti anlamına gelen Alexandria Troas olarak değiştirilmiştir (Turan, 2023: 1-4). Şehrin ilk sikkeleri yanında bulunan Hamaksitos ve Neandria sikkeleriyle benzerlik göstermektedir.

Arı figürünün kullanıldığı görülen gümüşten yapılan tek sikkenin ise Neandria antik kenti sikkeleriyle benzerlik gösteren ön yüzde Apollon'un başı ve arka yüzde otlayan atın betimlendiği sikkede olduğu anlaşılmaktadır (Görsel 41; BMC Troas, Aeolis and Lesbos, 1894: XIV). Arı figürünün yan figür olarak at figürü ile beraber işlenmesi bu sikkeyi diğer arı figürlü sikkelerden ayırmaktadır.

Görsel 41. Alexandria Troas Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Assos: Bir başka Troas bölgesi kenti Assos (bugünkü Behramkale) hemen karşısındaki Lesbos kentlerinden Methymna'nın bir kolonisidir. MÖ 5. yy'da gümüş sikkeler basmaya başlamıştır. Ön yüzde grifon veya Athena başı, arka yüzde ise kare incus içinde aslan başı vardır. Daha sonraki serilerin arka yüzlerinde Athena'nın arkaik kült heykeli betimlenmeye başlamıştır (Erol – Özdizbay, 2018: 106). Ancak genel betimlemenin aksine arı figürünün bulunduğu gümüşten yapılmış tek sikkenin ön yüzünde Athena başı, arka yüzünde ise grifon bulunmaktadır. Arı figürü ise arka yüzde grifonun altında bulunmaktadır (Görsel 42). Arı figürünün yan figür olarak grifon figürü ile beraber işlenmesi bu sikkeyi diğer arı figürlü sikkelerden ayırmaktadır.

Görsel 42. Assos Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Gentinos: Gentinos antik şehri hakkında sadece Aeneas'ın oğulları tarafından kurulan bir Troas bölgesi kenti olduğu bilinmektedir. Günümüzde şehrin konumlandırılması için genel kabul gören görüş Schliemann tarafından Truva olduğu düşünülerek ilk kazdığı yer olan Ballıdağ Tümülüsü'nün Gentinos şehri olduğudur (Körpe, 2019: 678). Bu şehrin sikkelerinin genel özellikleri Apollo, Artemis ve arı figürlerinin barındırmalarıdır (BMC Troas, Aeolis and Lesbos, 1894: XLV).

Arı figürünün bulunduğu 8 sikkenin ortak özelliği arı figürünün hep arka yüzde olmasıdır. Ancak bunların bazılarında yalnız arı figürü kullanılırken bazılarında farklı figürlerle birlikte verilmiştir. Bu sikkelerin 4 tanesinin ön yüzünde Apollo başı, bunlardan ikisinin arka yüzünde sadece arı birinde arı figürünün üstünde üzüm salkımı sonuncusunda ise arı figürünün altında yıldır bulunmaktadır. Bu 4 sikkede de arka yüzdeki tasvirler defne çelenk içinde belirtilmiştir (Levha 2-c-3).

Diğer 4 sikkenin üçünün ön yüzünde Artemis olduğu tahmin edilen kadın başı sonuncusunun ön yüzünde ise Tike başı bulunmaktadır. Bu sikkelerden Tike başı bulunanın arka yüzünde arı figürünün kare çizgi hat içine alındığı görülmektedir (Levha 2-c-1). Diğer sikkelerde arı figürü ana figür olarak betimlenmiştir (Levha 2-c-2). Neredeyse bütün sikkelerin küçük farklılıklarla da olsa birbirinden ayrılmasına rağmen görsel olarak bir Tike figürünün bulunduğu bir de Artemis olabileceği düşünülen kadın başının bulunduğu sikke tipinin kullanılması uygun görüldü (Levha 2-c). Bu sikkelerde arı figürünün ana figür olarak betimlendiği görülmektedir.

2.2.2.2. Mysia Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Günümüzdeki Balıkesir ilinin neredeyse tümü, İzmir ilinin Bergama ilçesinin bir kısmını Manisa ilinin Soma ve Kırkağaç ilçelerindeki bölümlerini ve son olarak Çanakkale'nin Anadolu'da yer alan bir kısmını kapsayan Mysia Bölgesi'ndeki birden fazla kentin arı figürüne dair izler barındırdığı bilinmektedir (Bülbül, 2009: 1). Lampsakos, Parion, Bergama ve Kyzikos kentlerinin sikkelerinde arı figürünün hem ana figür hem de yan figür olarak kullanıldığı görülmektedir.

Lampsakos: Günümüzde Çanakkale'nin Lâpseki ilçesine konumlanan şehrin adının günümüzdeki ilçenin adına evirildiği düşünülmektedir (Akgül, 2021: 164). Şehrin hem kuruluşunda hem daha sonraki dönemlerdeki gelişiminde farklı toplulukların rol oynamasından dolayı genel bir sikke tipinin kullanıldığını söylemek zordur. Bu yüzden sadece arı figürünün kullanıldığı sikkeden bahsedeceğiz (BMC Mysia, 1892: XX-XXVIII).

British Museum'da yer alan arı figürünün kullanıldığı gümüş Lampsakos sikkesinin ön yüzünde defne çelenkli Apollo başı, arka yüzünde ise kanatlı atın ön kısmı tasvir edilmiştir. Arı figürü ise arka yüzde kanatlı altın altında görülmektedir (Levha 3-a-1).

Boston Museum of Fine Arts'da bulunan tek arı figürünün ise bu antik kente Suriye-Helen Krallığı adına basıldığı anlaşılmaktadır. Gümüşten yapılmış MÖ 241-228/27 yıllarına tarihlenen bu sikkenin ön yüzünde diademli Antiochos Hierax başı bulunmaktadır. Arka yüzünde ise filetolardan oluşan bir ağ ile kaplı bir omphalosun[27] üzerinde sola doğru oturmuş Apollon'un sağ elinde aşağıya doğru tuttuğu iki ok bulunmakta ve sol eli yayın üzerinde durmaktadır. Arı figürü ise omphalosun altında bulunmaktadır (Levha 3-a-2; Boston Museum of Fine Arts).

Bu sikkelerin dışında, bir nümizmatik eser olmamasına rağmen bu antik kentte arı figürü içeren altın bir yüzüğün de ortaya çıkarıldığı bilinmektedir (Görsel 37). Bu yüzük çalışmada belirtilen diğer arı figürlü yüzüklerden yüzükle bir bütün halinde (muhtemelen kabartma yöntemiyle arı figürü betimlenmiştir) belirtilmesi ile ayrılmaktadır. Yüzükte ana figür olarak belirtilen arı figürü, sikkelerin birinde yan figür olarak kanatlı at ile belirtilmiş ve diğerinde de yine yan figür olarak omphalos üzerine oturan Apollon figürü ile belirtilmiştir. Sikkelerdeki bu betimlemeler bu sikkelerde kullanılan arı figürlerini diğer arı figürlü sikkelerden ayırmaktadır.

[27] En ünlüsü dünyanın merkezi olarak sayılan Delfi'de bulunan kavisli sepete benzeyen ve bu yönüyle günümüzdeki geleneksel arı kovanlarını andıran kutsal göbek taşı (Karaosmanoğlu, 2005: 55).

Parion: Günümüzde Çanakkale'nin Biga ilçesinde Kemer köyü sınırlarında yer alan Parion antik kentinin merkezi, köyün doğusundaki arazide bulunmaktadır (Kasapoğlu, 2021: 180).

MÖ 500-200 yılları arasındaki Parion sikkelerine bakıldığında genel olarak kullanılan figürlerin Gorgon Medusa ve boğa figürünün kullanıldığı anlaşılmıştır (BMC Mysia, 1892: 94-100). Arı figürünün kullanıldığı iki sikkenin birinde de bu figürlerin kullanıldığı görülmektedir. Ön yüzünde Gorgon Medusa, arka yüzünde ise başı arkaya dönük boğa figürü bulunan bu sikkede arı figürü arka yüzde boğa figürünün altında bulunmaktadır (Levha 3-b-1). Parion'la ilişkilendirilen diğer sikkenin ise yılanlı klasik kistophor[28] olduğu görülmektedir. Bu sikkede arı figürü arka yüzde ikili yılan figürünün sağında yer almaktadır. Ancak bu figürün hem Parion'la hem de Frigya ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır (Levha 3-b-2; BMC Mysia, 1892: 99; BMC Phrygia, 1906: 69). Arı figürünün yan figür olarak bu sikkelerde boğa ve yılan figürleriyle birlikte betimlenmesi bu sikkeleri diğer arı figürlü sikkelerden ayırmaktadır.

Bergama: Günümüzde İzmir'in Bergama ilçesinin merkezinde kurulan Bergama antik kentinin, Hellenistik dönemden itibaren önemli bir merkez hâline geldiği ve Bergama Krallığı'nın başkenti olduğu bilinmektedir (Tekin, 2008:144-145).

MÖ 5. Yüzyıl sonunda bronz ve gümüş sikkeler basmaya başladığı bilinen kentin sikkelerin ön yüzlerinde genel olarak Apollo başı, arka yüzlerinde ise boğa ve yaban domuzu figürlerinin kullanıldığı bilinmektedir (Erol – Özdizbay, 2018: 110). Ancak British Museum'un açık erişiminden elde edilen bilgilere göre arı figürü kullanılan sikkelerin hiçbirinde bu figürlerin kullanılmadığı anlaşılmıştır (British Museum).

Arı figürünün kullanıldığı 14 sikkeden daha erken döneme tarihlendirilenlerinden bronz 5 sikkeden birinin ön yüzünde Apollon başı, arka yüzünde ise arı figürü bulunmaktadır. Diğer dördünün ön yüzlerinde kasklı Athena başı bulunmaktadır. Ancak ön yüzlerinde Athena başı bulunan bu bronz sikkelerin ikincisinin arka yüzünde birbirine bakan 2 boğa başı ve bunların üstünde arı figürü, diğer 2 bronz sikkenin arka yüzünde ise yay ve arı figürü bulunmaktadır (Levha 3-c-1-3). Benzerinin bulunmadığı ön yüzde Apollon başı bulunan tek sikkede ise arı figürü ana figür olarak arka yüzde kullanılmıştır (Levha 3-c-2).

[28] Üzerinde Dionysos kültü şenliklerinde taşınan, içinde ya da çevresinde yılanlar bulunan kutsal sepetin (cista mystica) sembol olarak kullanılmasından dolayı bu ismi almış Yunan sikkesi.

Daha sonraki dönemlere tarihlendirilen 9 sikkenin 5'inde ön yüzünde Bergama krallarından Philetairos'un başının, arka yüzünde ise tahtta oturan Athena figürünün bulunduğu görülmektedir. Arı figürü bu sikkelerin arka yüzünde Athena'nın önünde yer almaktadır (Levha 3-c-4). Diğer 4 sikke ise Büyük İskender'in en yaygın olarak basıldığı bilinen ön yüzde Herakles'in aslan derisi kaplı başı, arka yüzde ise oturan Zeus'un yer aldığı sikke tipindedir. Bu sikkelerdeki arı figürü ise arka yüzde Zeus'un önünde yer almaktadır (Levha 3-c-5). Arı figürünün bu sikkelerde birinde ana figür olarak, birinde yan figür olarak birbirine boğa figürleriyle, birinde yan figür olarak tahtta oturan ve elinde kartal bulunan Zeus figürüyle, birinde tahtta oturan Apollon figürleriyle ve sonuncusunda yan figür olarak yay figürü ile birlikte kullandığı görülmektedir. Bu figürler diğer arı figürlü sikkelerdeki kullanımlarından yukarıda belirttiğimiz yönleriyle diğer arı figürlü sikkelerden ayrıldığı için levhada da sadece bu sikkeler kullanılmıştır.

Kyzikos: Günümüzde Balıkesir ili Erdek ilçesi sınırları içerisinde yer alan antik kent Marmara denizine yakın konumundan dolayı Antik Dönemde Anadolu'nun önemli stratejik bölgelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Meral – Has, 2017: 106).

Kyzikos Antik Kenti'nin arı figürlü tek sikkesi Boston Museum of Fine Arts'da bulunmaktadır. Gümüşten yapılmış MÖ 389-330 yıllarına tarihlenen sikkenin ön yüzünde küpe, sade kolye ve buğday başaklı çelenk takmış Kore Soteira başı bulunmaktadır. Sikkenin arka yüzünde ise ağzı açık aslan başının sol altında ton balığı ve sağ altında ise arı bulunmaktadır (Görsel 43). Arı figürünün yan figür olarak ton balığı yan figürü ve ağzı açık aslan başı figürleriyle birlikte kullanılmış olması bu sikkeyi diğer arı figürü kullanılan sikkelerden ayırmaktadır.

Görsel 43. Kyzikos Arı Figürlü Sikke Örneği (Boston Museum of Fine Arts).

2.2.2.3. İyonya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

İyonya bölgesi kentlerinin Antik Dönem'de Ege coğrafyasında önemli etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz Tekin'in yorumuna göre Lidya kentine mal edilen sikke icadının kullanımı ve sikkeye bir kimlik kazandırılması bu kentler tarafından sağlanmıştır (Tekin, 1998: 6).

Başta Efes olmak üzere Kolophon, Erythrai, Magnesia ad Maeandrum ve Milet gibi İyonya bölgesindeki birçok kentte arı figürünün hem sikke darbı olarak hem de kontrmark[29] olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunların dışında İyonya bölgesine ait olduğu bilinen bir sikkenin British Museum'un açık erişiminden elde edilen bilgilere göre tam olarak hangi kente ait olduğu bilinmemektedir. Bu elektron sikkenin ön yüzünde ana figür olarak arı, arka yüzünde iki kare tabanlı damga bulunmaktadır (Görsel 44). Bu tasvirle erken dönem Efes sikkelerini andırmaktadır.

Görsel 44. İyonya Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Kolophon: Kolophon antik kenti, 12 İyon şehrinden tek deniz kıyısında kurulmayanıdır. Arı figürünün bulunduğu tek sikke örneğinin Efes elektronlarına benzerliği dikkat çekmektedir. Ön yüzünde arı, arka yüzünde ise kare taban bulunan bu sikkenin British Museum tarafından yanlış yorumlanmış olabileceğini düşündürmektedir (Görsel 45).

[29] Sikkelerin üzerine sonradan basılan damgalardır. Kontrmarklar; harfler, sayılar ve semboller (tanrı başı veya hayvan figürü) biçiminde olabilir ve eskimiş sikkeyi tekrar geçerli kılmak, sikkenin asıl basıldığı kentin dışındaki geçerliliğini sağlamak ve sikkenin değerinde yapılan değişikliği belirtmek gibi çeşitli amaçlara hizmet edebilir (Erol – Özdizbay, 2018: 36).

Görsel 45. Kolophon Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Efes: Geçmişi MÖ 3. Binyıla kadar uzanan Efes Antik Kenti'nin tarihine bakınca birçok medeniyete ev sahipliği yaptığını görülmektedir (Üreten, 2011: 377). Bu ev sahipliği sonucunda farklı medeniyetlerden çeşitli özellikleri bünyesine alan Efes Antik Kenti'nde iki önemli öğenin neredeyse bu kentte yaşayan tüm medeniyetler tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisinin tüm canlıların koruyucusu kabul edilen ana tanrıça kültü, ikincisinin ise bu canlılar içinde yer alan arı kültü olduğu söylenilebilir. Bu iki figürün de birbiri ile bağlantılı olduğu çıkarımı şehrin sikkelerinde beraber kullanılmalarından yapılabilir (Levha 5-8-9). Efes Artemisi kültünde ise bu bağlantının daha çok geliştiği görülmektedir. Efes Artemisi'ne "Şehrin Koruyucusu" unvanından başka "Arıların Kraliçesi ve Kovanın Kraliçesi" unvanları da verilmiştir (Doğer & Borstlap, 2018: 1337-1338). Ayrıca Efes Artemisi rahibelerine Türkçe "arı hanımlar" anlamına gelen Yunanca "μέλισσαι" (mellierai) isminin verilmesinden dolayı ana tanrıçanın da yani Efes Artemisi'ninde "Kraliçe Arı" olduğu yorumlanmıştır (Üreten, 2011: 379; Kandemir, 2017: 86; Doğer – Borstlap, 2018: 1338). Efes Artemisi'nin erkek hizmetlileri içinse Türkçe "kral ya da lider arı" anlamına gelen İonca "essen" sözcüğü kullanılmıştır (Ransome, 1937: 58; Skarmintzos, 2017: 270; Doğer – Borstlap, 2018: 1370). Ransome'un Pausanias'tan aktardığına göre "essenler" muhtemelen tapınağa hizmet ettikleri bir yıl boyunca iffetli gezmek zorundaydılar (Ransome, 1937: 58). Ayrıca kartal, aslan ve özellikle geyik gibi farklı hayvan figürleriyle birlikte kullanıldığı görülebilien arı figürlü Efes sikkelerinin Artemis'in tüm hayvanların koruyucusu unvanına vurgu yapıldığı söylenebilir (Levha 4-5-6-7-8-9).

Arı ve yarım arı farklı uygarlıklar tarafından çeşitli eşyalar ve yapılar üzerinde belirgin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Mısır uygarlığında yöneticiliği temsil etmesinin arının figür olarak kullanımını bir üst seviyeye taşımıştır. Aynı şekilde bir kent simgesi olarak sikkeler ve farklı eşyalar üzerinde basılmasının da arı figürünün kullanımı için yeni bir dönem açtığı söylenilebilir (Levha 4-5-6-7-8-9).

Efes Antik Kenti ile aynı dönemlerde varlığını sürdüren birkaç antik kent sikkesinde de arı figürünün bulunmasına rağmen en belirgin arı figürünün ve en fazla sikke örneğinin Efes Antik Kenti sikkelerinde olduğu görülmektedir. Muhtemelen Efes Antik Kenti gibi diğer antik kentlerde de arıcılık faaliyeti yapılıyordu fakat arı figürü Efes Antik Kenti'ndeki kadar benimsenmemişti.

Efes sikkelerinden bahsedilecek olursa öncelikle şunu söylenmelidir ki bu sikke örneğinden yüzlerce bulunduğu için bu çalışmaya sadece[30] British Museum'da bulunan Artemis'in iyi bilinen sembollerinden arı figürü içeren sikkelerden farklı türde arı betimlemeleri içerenler eklenmiştir (BMC Ionia, 1892: XVIII). Paranın ilk kullanımından çok kısa bir süre sonra Efes Antik Kenti'nde de para basıldığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni yüksek ihtimalle kentin Lidyalılarla olan yakın ilişkileridir ya da ilk sikkenin Efes Antik Kenti'nde basılmış olmasıdır. Bu konu hakkında Cristopher Howgego, sikkeyle ilgili en eski arkeolojik tabakanın Lidya topraklarında değil, Efes Antik Kenti'nde bulunmuş olmasının üzerinde durulması gereken bir konu olduğunu belirtmiştir (Howgego, 1998: 1).

British Museum internet sitesinden elde edilen yaklaşık 350 sikkenin incelenmesine göre, kentteki ilk sikke örneklerinin elektron olduğu görülmektedir. İlk elektron sikkelerle basıldığı anlaşılan 30 numaralı levhadaki ilk 5 sikke arasında arı figürünün en belirgin olduğu sikkenin 2 numaralı sikke olduğu görülmektedir (Levha 4). Kullanılan metal, ağırlık, boyut gibi unsurların sikkelerdeki arı figürünün görüntüsünde etkili olduğu söylenebilir. Nitekim 2 numaralı sikkede 1 ve 5 numaralı sikkeler gibi elektron değil gümüşten yapılmıştır. Ancak 3 ve 4 numaralı sikkeler gümüşten yapılmıştır. Bu yüzden sikkenin günümüze kadar nasıl

[30] Farklı sikke arşivlerinden ve müzelerden elde edilen arı figürlü sikkeleri kullansaydık sadece Efes Antik Kenti'ne ait arı figürlü sikkelerin sayısı 1.000'i geçecekti. Bu yüzden diğer müzeler ya da sikke arşivlerinde bulunan Efes sikkelerini üzerinde nadir bir arı simgesi bulunmadığı sürece kullanmadık. Ayrıca yaklaşık 350 sikke incelenmesine rağmen sadece benzer figürleri içeren sikkeleri kullanmaya çalıştık. Bunun sebebi yukarıda da belirttiğimiz gibi çalışmanın ana konusunun sikkeler değil arı figürü olmasıdır.

korunduğu gibi unsurlarda göz önünde bulundurulmalıdır. MÖ 5. Yüzyıl ve sonrasına ait sikkelerin yapımında ise daha çok gümüş ve bronz madenlerinin kullanıldığı görülmektedir (British Museum). İlk harf kullanımının ise başlangıçta sadece Efes Antik Kenti'ni simgeleyen E ve Φ gibi monogramlar ile yapıldığı söylenilebilir. MÖ 600-480 yılları arasına tarihlenen ilk sikkelerden oluşan 4 numaralı levhadaki 9 numaralı sikkede arının solunda E harfi görülmektedir (Levha 34). Bu sikkelerde arı figürü ana figür olarak görülmekte ve arı figürünün kullanıldığı ters yüzde kare damgalar bulunduğu görülmektedir. Yalnız 4 numaralı levhadaki 5 numaralı elektron sikkede ana figür olarak kullanılan arı figürünün ters yüzünde yine ana figür olarak aslan başı betimlemesi görülmektedir (Levha 4).

MÖ 480-415 yılları arasına tarihlenen sikkelerde artık net bir şekilde harflerin kullanıldığı görülmektedir. Hatta bu yıllar arasına tarihlenen sikkelerde ilerleyen dönemlerde sadece E ve Φ harflerinin kullanımının yerine arı figürünün etrafında "ΕΦΕΣΙΟΝ" yazdığı görülmektedir. Bu yazının tam olarak okunması için bu yıllar arasında basılan sikkelerin çoğu levhaya eklenmiştir. Bunun dışında bu yıllar arasında basılan sikkelerdeki arı figürlerinin sağ ve sol iki yanında sarmal bir simgenin bulunduğu görülmektedir. Bu simgenin tam olarak ne amaçla kullanıldığı bilinmemektedir (Levha 5-a).

MÖ 415-394 yılları arasına tarihlenen 6 numaralı levhadaki sikkelerden itibaren ise ilk isimlerin kullanıldığını görmekteyiz. Bundan sonraki çoğu sikkede ana figür olarak kullanılan arı figürünün dışında arka yüzde göreceğimiz bu isimlerin şehirde yönetimle ilgilenen kişilere ait olduğu düşünülmektedir. Yine bu yıllarda basılan sikkelerden sonra ana figür olarak kullanılan arı figürünün yanlarında E ve Φ harflerinin kullanımının Efes sikke basımında bir standarda dönüştüğü anlaşılmaktadır (Levha 6). Yine bu yıllar arasında basıldığı anlaşılan 6 numaralı levhada yer alan 6, 7 ve 8 numaralı sikkelerde ana figür olarak kullanılan arı figürünün ters yüzünde yine ana figür olarak kartal başı figürü ve ön kısmı görünen geyik figürü görülmektedir. Bu figürlerin dikkat çeken özellikleri E ve Φ harflerinin arı figürünün yanında değil de bu hayvan figürlerinin yanında görülmesidir (Levha 6). Yine geyik figürünün daha sonra arı figürlerinin standardı haline gelmesine rağmen kartal başı figürünün Efes sikkelerinde kullanılması dikkat çekmektedir.

MÖ 394-295 yılları arasına tarihlenen arı figürlü Sikke Örnekleri 7 numaralı levhaya eklenmiştir. Bu sikkelerden ilk olarak çeşitli özelliklerinden dolayı yaklaşık MÖ 394-387 yılları

arasına tarihlenen 7 numaralı levhadaki 1 numaralı sikkeden kısaca bahsedilecektir. Bu sikkede ana figür olarak arı figürünün kullanıldığı ters yüzünde ise ana figür olarak yılanlarla[31] boğuşan bebek Herakles görülmektedir. Bu sikkenin Efes, Rodos, Knidos, Assos ve Samos adalarının oluşturduğu birlik döneminde basıldığı anlaşılmaktadır. Bu sikke bu antik kentlerle Efes ilişkisini göstermesinden dolayı önem arz etmektedir. Bu sikkede bebek Herakles figürünün etrafından Σ, Y, N harfleri, arı figürünün etrafında ise E ve Φ harflerinin dışında sol altta Γ, sağ altta ise E harfi bulunmaktadır. Bu sikkenin diğer bir özelliği ise Levha 8'de incelediğimiz genel olarak Rodos standardına göre basılan gümüş sikkelerin arasında ilk basılanlar arasında olmasıdır (Levha 7).

MÖ 394-301 yılları arasında basılan sikkelerde genel olarak ön ve arka yüzlerinde aynı figürler kullanılmıştır. 7 numaralı levhanın 2, 3 ve 10 numaralı sikkelerin bu sikkelere örnek olarak verilmiştir. Bu sikkelerde ön yüzde yukarıdan görünen ana figür olarak arı figürü; solunda E, sağında Φ harfi kullanılmıştır. Arka yüzde ise ana figür olarak yarısı görünen başı arkaya dönük ön kısmı görünen geyik; solunda palmiye ağacı ve sağında muhtemelen o dönemki yöneticiye ait olan ismin yazıldığı alan bulunmaktadır (Levha 7). Bu sikkeler en çok basılan sikkeler oldukları için bu sikke türünün en fazla istikrar sağlayan Efes sikkeleri olduğu söylenebilir. Değişen neredeyse tek alan isim yazan alandaki değişen isim olmuştur. İlginçtir ki bu dönemde Efes Antik Kenti çevresindeki savaşlardan dolayı birkaç kez farklı toplulukların yönetimi altında kalmıştır (Üreten, 2011: 377). Bu sikkeler arasında 10 numaralı sikkede aşağıda görülecek 6 ve 8 numaralı sikkelerde de kullanılan astragalus[32] betimlenmesinin ana figür olarak kullanılan arı figürü ile birlikte yapıldığı görülmektedir. Bu yönüyle diğer iki sikke tipi örneğinden ayrılmaktadır.

7 numaralı levhada 4 farklı arı figürü içeren Efes sikkesi daha görülmektedir. Bunlardan bazılarında ön ve arka yüzlerindeki harf ya da yan figür farklılıkları olduğu için 2 adet verilmiştir. Bu sikkelerin ilki 387-295 yılları arasına tarihlenen ana figür olarak kullanılan arı figürünün ters yüzünde birbirine bakan iki geyik başı ve bunların ortasında EΦ harfleri bulunmaktadır. Bu figürlerde E ve Φ harflerinin ana figür olarak kullanılan arı figürünün de

[31] Zeus'un kutsal evliliğindeki karısı Hera tarafından Zeus'un Alkamene'den olan çocuğu Herakles'i öldürmek için gönderdiği yılanlar. Hera'nın ün kazandırdığı anlamına gelen Herakles'in isminin kökeni Zeus'un karısı Hera tarafından sürekli öldürülmek istenmesine rağmen her zaman bu olaylardan sağ çıkmasına dayanmaktadır.

[32] Bal üretiminde de kullanılan, geven otu.

yanında kullanılması bu sikkelerin diğer bir özelliği olarak gösterilebilir. Çünkü genellikle bu harfler tek bir yüzde kullanılmaktadır.

7 numaralı levhadaki bir diğer farklı arı figürlü sikke tipinin farklı tarihlendirmeler verilmesine rağmen muhtemelen MÖ 305-295 yılları arasına tarihlendirilmesi yapılan ön yüzde ana figür olarak arı figürünün kullanıldığı yüzün tersinde ana figür olarak başı arkaya dönük koşan tamamı görünen geyik figürü yanında da isim yazılan alanın bulunmasıdır. Klasik Efes sikkelerindeki gibi E ve Φ figürlerinin arı figürlerinin yanında kullanılmasının dışında bu sikkenin bir diğer önemli özelliğinin arka yüzdeki geyik figüründe sadece ön kısmın değil tamamının kullanılmış olmasıdır (Levha 7). 7 numaralı levhadaki 6 ve 8 numaralı sikkelerle örneklendirilmiş bu sikke tipindeki son özellik astragalus simgesinin kullanılmış olmasıdır. British Museum tarafından hazırlanan sikke kataloglarında bu sembol astragalus olarak yorumlandığı için aynı şekilde ele alınmıştır (BMC Ionia, 1892: 54). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki çalışmada da görüldüğü gibi bu kataloglarda bazı yanlışlıklar vardır.

7 numaralı levhadaki diğerlerinden farklı betimleler içeren sikke tipi Lysimachos döneminde basılan ön yüzde ana figür olarak ammon boynuzlu İskender başı, arka yüzde ise ana figür olarak kalkanına yaslanan Athena Nikephoros önünde yan figür olarak arı figürü bulunmaktadır (Levha 7). Gümüşten yapılan bu sikkelere örnek olarak 7 numaralı levhadaki 7 numaralı sikke verilmiştir.

7 numaralı levhadaki Efes'te basılan diğer arı figürlü sikkelerden farklı olan son sikke tipinin 9 numarada örnek gösterilen sikke olduğu anlaşılmaktadır. Bu sikke tipinde ön yüzde ana figür olarak aslan postu takan Herakles başı, arka yüzde ise ana figür olarak tahtta oturan elinde kartal tutan Zeus görülmektedir. Arı figürü yan figür olarak Zeus'un önünde E ve Φ harflerinin arasında betimlenmiştir (Levha 7). Gümüşten yapılan bu sikkedeki betimlemeler ileride bahsedilecek arı figürü içeren diğer kentlerin sikkelerinde de görülmektedir.

MÖ 295-258 yılları arasına tarihlenen arı figürlü Efes Sikke Örnekleri Levha 8'de yer almaktadır. Bu levhada yer alan sikke tiplerinin ilkinde ön yüzde ana figür olarak arı figürü, arka yüzde ana figür olarak solunda E ve sağında Φ harfleri bulunan geyik başı bulunmaktadır (Levha 8). Bu bronz sikke tipinin başka örneğine rastlanılmamıştır. Ana figür olarak kullanılan arı figürüyle ana figür olarak tek geyik başının kullanılmasıyla diğer arı figürlü sikkelerden ayırt edilmektedir.

Levha 8'de yer alan Efes'e ait arı figürlü sikke tipi örneklerinden 2 numaralı olan sikke tipi örneğinde ana figür olarak solunda E ve sağında Φ harfleri bulunan arı figürü, ters yüzünde ise kim olduğu belirlenemeyen kadın başı bulunmaktadır (Levha 8). Muhtemelen bronzdan yapıldığı için zamanla bu kadın figürlerinin yüzü aşınmıştır. Günümüze birden fazla örneği ulaşmasına rağmen belirlenememiştir. Ana figür olarak arı figürünün kullanıldığı sikkelerde ana figür olarak kadın başının kullanılmasıyla Efes'teki bu tip sikkelerin öncüsü sayılabilir.

Levha 8'de yer alan 3 ve 4 numaralı sikkelerin ön yüzlerinde kadın başı figürleri, arka yüzlerinde ise ana figür olarak yay ve sadak bulunmaktadır. Arı figürü iki sikke tipinde de yan figür olarak sadağın altındaki yazının sonunda görülmektedir (Levha 8). Ön yüzdeki kadın başı figürlerinden 3 numaradaki Artemis, 4 numarada yer alan kadın başının ise II. Arsinoe'ye[33] ait olduğu bilinmektedir. Yay ve sadağın üstünde ve altında yazan harflerin de bu iki kadın figürüne ait olduğu anlaşılmaktadır. 3 numaradaki sikke tipinin Artemis ve arı figürünün beraber kullanıldığı ilk figürlerden olmaları sebebiyle öncü sikke tiplerinden sayılabilir.

Levha 8'de yer alan 5 numaralı sikkenin ön yüzünde ana figür olarak ilerleyen dönemlerdeki sikkelerde klasikleşecek olan omzunda sadak yayıyla avcı Artemis başı, arka yüzünde ise ana figür olarak solunda palmiye ağacı bulunan; solunda E ve sağında Φ harfleri bulunan ön kısmı görünen geyik figürü bulunmaktadır. Arı figürü bu sikke tipinde yan figür olarak geyiğin sağında Φ harfinin yanında yer almaktadır (Levha 8). Gümüşten yapılan bu sikke tipi bir sonraki levhada görülecek olan sikke tipinin ilk örnekleri olarak nitelendirilebilir.

Levha 8'de yer alan 6 numaralı sikkeyi, 7 numaralı levhada yer alan 6 ve 8 numaralı sikke tiplerinin devamı olarak nitelendirmek mümkündür. Astragalus simgesinin kullanıldığı bronzdan yapıldığı görülen bu sikke tipi yukarıda ele alındığı için burada tekrar anlatılmayacaktır (Levha 7-8).

Levha 8'deki 7 numaralı bronz sikke tipinin ana figür olarak solunda E ve sağında Φ harfleri bulunan arı figürü bulunduğu, arka yüzünde ise diğerlerinden farklı biçimde ana figür olarak altında harfler bulunan (muhtemelen yönetici ismi) otlayan geyik figürü bulunmaktadır

[33] İlk evliliği Büyük İskender'in generallerinden Lysimachos ile olan daha sonra üvey kardeşi ve kardeşiyle yaptığı evlilikler sonucunda büyük bir güç elde etmiş bir kraliçe. Hatta bazı bölgelerde tanrı sayılmaya başlamıştır. Bu kraliçenin bir diğer önemli özelliği ise Mısır firavunlarının kullandığı arı figürü içeren "Aşağı ve Yukarı Mısır'ın Kralı" yani "Sazlığın ve Arılığın Sahibi" unvanına da sahip olmasıdır (Caman, 2008: 59-63).

(Levha 8). Arı figürü ile birlikte otlayan geyik figürünün birlikte kullanmasıyla diğer arı figürlü sikkelerden ayrılmaktadır.

Levha 8'de yer alan arı figürlü sikke tipi örneklerinden sonuncusu ise Levha 7'de yer alan 2 ve 3 numaralı sikke tiplerine benzetilebilir. Aradaki tek farkın arka yüzde ön kısmı görünen geyik figürünün solunda bulunan palmiye ağacı yerine sadak kullanılmış olması söylenebilir (Levha 7-8).

Levha 9'da yer alan 1 ve 2 numaralı sikke tiplerinin Efes'te standart haline gelen en çok basılan sikke tipleri arasında bir sonraki anlatacağımız sikke tipi ile ikinci veya üçüncü sırada olduğu söylenebilir. Bu sikkeler genel olarak MÖ 258-202 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Levha 8'i anlatırken bahsettiğimiz Levha 8'de yer alan 5 numaralı sikke tipinin devamı niteliğindedir. Yine genel olarak gümüşten yapılan bu sikkelerin ön yüzlerinde sadak ve yayıyla avcı Artemis başı ana figürü, arka yüzlerinde ise solunda muhtemelen yönetici ismi bulunan; solunda E ve sağında Φ harfleri bulunan ön kısmı görünen geyik figürü yer almaktadır. Levha 8'deki sikke tipi ile tek farkının geyik figürünün yanında yer alan palmiye ağacı ile yönetici isminin yer değişmesi olduğu söylenilebilir (Levha 8-9).

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Efes'te en çok karşılaştığımız sikke tiplerinden biri olan Levha 9'da yer alan 3 ve 4 numaralı sikkelerde ön yüzde klasikleşmiş ana figür olarak solunda E ve sağında Φ harfleri bulunan arı figürü bulunmaktadır. Arka yüzde ise arkasında palmiye ağacı bulunan ayakta öne doğru bakan geyik figürü, bu figürün sağında ise muhtemelen yönetici ismi bulunmaktadır. Bu sikke tiplerine daha çok MÖ 202-133 yılları arasında rastlanılmaktadır. Son olarak bu sikkelerde önemli bir özellik olarak arı figürlerinin kuyruklarının uzatılarak daha zarif betimlenmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Bu zarif betimlemenin sebebinin kraliçe arıyı belirtmek olduğu tahmin edilebilir (Levha 9).

Levha 9'da yer alan 5 ve 6 numaralı sikke tiplerin ön yüzlerinde klasikleşmiş ana figür olarak solunda E ve sağında Φ harfleri bulunan arı figürünün bulunduğu, ancak arka yüzdeki geyik figürünün koşarken, otlarken, ayakta önüne bakarken gibi birçok farklı pozisyonda betimlendiği anlaşılmıştır. Bunların sayılarının çokluğundan dolayı sadece koşan ve ayakta sağa bakan geyik figürleri belirtilmiştir. Bu sikke tiplerinde yan figür olarak geyiğin etrafından genellikle sadak olduğu görülmektedir (Levha 9).

Levha 9'da yer alan 7 ve 9 numaralı sikke tiplerinin klasik kistophor tipinde olduğu görülmektedir. Arı figürünün bu sikke tiplerinde arka yüzde genellikle yılanların başlarının arasında bazen de levhada 7 numaralı sikkede örneğinin gösterildiği gibi arka kısımda yer alan ana kistophor betimlemesinin sağında çelenk içinde yer almaktadır. Bu çelenk içinde arı betimlemesinin aynı levhada yer alan 8 numaralı sikkenin ön yüzünde yer aldığı görülmektedir. Bu farklı sayılabilecek kistophor sikke tipinde ise ön yüzde asma yaprağının üstünde üzüm salkımı, arka yüzde ise çelenk içinde, sopanın üzerinde asılı duran aslan derisi bulunmaktadır (Levha 9).

Levha 9'da son olarak 10 numaralı sikke tipi tanıtılacaktır. MÖ 133-30 yılları arasına tarihlenen bronz sikke tiplerinin ön yüzlerinde klasikleşmiş ana figür olarak solunda E ve sağında Φ harfleri bulunan arı figürü, arka yüzlerinde ise ayakta karşıya bakan geyik figürü tanıdık gelse de arkasındaki meşale ile diğer ayakta duran geyik figürlerinden ayrıldığı söylenebilir (Levha 9).

Levha 5-b'de görüldüğü üzere Efes Antik Kentinde basılan sadece altın sikkeler ele alınmıştır. Bu sikkelerden tarihlendirilmesi de daha erkene yapılan ilkinin ön yüzünde kafasında yılan figürlü kask bulunan Athena başı, arka yüzlerinde ise ayakta duran kanatlı Nike betimlemesi yapılmıştır. Bu sikke tipinde arı figürü yan figür olarak Nike'nin önünde E ve Φ harflerinin arasında betimlenmiştir (Levha 5-b).

Levha 5-b'deki 2 numaralı sikke tipi örneğinin ön yüzünde II. Berenice olduğu anlaşılan kadın başı, arka yüzünde ise ana figür olarak etrafında Berenice'yi nitelendirilen yazıların içinde boynuz biçimli bereket kabı betimlenmiştir. Arı figürü bu sikkede yan figür olarak bereket kabının solunda yer almaktadır (BMC Ptolemies, 1883: 59; Levha 36).

Levha 5-b'de yer alan son Sikke Örneği olan 3 numaralı sikke hem Artemis'in sikkelerdeki görünümünü hem de Efes Artemisinin kült görüntüsü içermesinden dolayı önemlidir. Bu sikkenin ön yüzünde yay ve sadağıyla klasikleşmiş avı Artemis figürü, arka yüzünde ise ana figür olarak Efes Artemis'inin kült görüntüsü bulunmaktadır. Efes Artemisinin kült görüntüsünün solunda yan figür olarak geyik figürü, sağında ise yan figür olarak arı figürü yer almaktadır (Levha 5-b). Bu sikke Efes Artemisi ve kutsal hayvanlarının bir arada betimlenmesinden dolayı Efes Antik Kenti sikkelerinde çok önemli bir yere sahiptir.

Roma Döneminde kullanıldığı anlaşılan British Museum Catalogue of the Greek Coins of Ionia'da sikke olarak işlenen 8[34] adet eser Ransome'un bu eserleri bronz tessera[35] olarak nitelendirmesiyle dikkat çekmektedir (Görsel 40). Ransome 1937 yılında yayınladığı kitabında bu tesseraların neden basıldığına dair tatmin edici bir açıklama yapılmadığını belirtmektedir. Kitabı yazdığı dönemdeki nümizmatların bunların güncel madeni paralar olmadığını da belirtmiştir. British Museum'un İyonya bölgesi ile ilgili yayınladığı kataloğun 1892 yılında yayınlanmış olması ve Ransome'un bu açıklamayı yaklaşık 40 yıl sonra yapmış olması bu eserlerin Ransome gibi bronzdan yapılma tesseralar olarak yorumlamasının daha doğru olacağını göstermektedir. Bu eserler hakkında diğer bir ilgi çekici özellik ise normalde katalogdaki diğer Efes sikkelerinin genel olarak arıların bulunduğu kısımların ön yüz, geyiğin bulunduğu kısımların ise arka yüz olarak nitelendirilmesine rağmen bu eserlerde tam tersinin yapıldığı görülmektedir (BMC Ionia, 1892: 70). Bu eserlerde ayrıca ön ve arka yüzde yazıların bulunduğu görülmektedir. Arının bulunduğu yüzde arının etrafında "ΚΗΡΙΛΛΙCωΔΕΠΡΟCΠΑΛΥΡΙΝ" yazısının arka yüzde geyiğin yanındaki Efes Şehrine ait monogramların dışında geyiğin altında "CΚωΠΙ" yazısının yer aldığı görülmektedir. Katalogda arının etrafındaki yazı hakkında; *"Görünüşte anlamsız olan bu yazı, belki de çeşitli hastalıklara karşı tılsım ve çare olarak kullanılan … sihirli formüllerden biridir".*

Açıklaması yapılmıştır. Ransome ise bu yazının balmumuna gönderme yaptığını ve bir bilim adamından aktardığına göre bu tesseralar balmumu satışının reklamını yapmak amacıyla eczacı simgesi olarak kullanılmış olabilir. Yine Ransome'un aktardığı diğer açıklamanın ise katalogda verilen açıklama gibi tılsım olabileceği ve bu tılsımın arıların toplanmasını sağlayabileceği gibi bir görüş olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak Ransome kendisine göre en makul açıklama olarak tesseranın üzerindeki simgelerden yola çıkarak Artemis'in gizli ayinleri ile bağlantısı olabileceğini belirtmiştir (Ransome, 1937: 60).

Erythrai: Antik Çağ'da 12 İyon kentinin önde gelenlerinden biri olan Erythrai bulunduğu bölgenin önemli yerleşimlerinden biridir. Günümüzde İzmir'in Çeşme ilçesinin yaklaşık 20 km kuzeydoğusunda yer alan Ildır (Ildırı) köyüne konumlandırılmaktadır. Bu kentteki sikkelerde genel olarak Herakles başının kullanıldığı görülmektedir. Kent için önemli bir yere sahip

[34] Hepsinde aynı betimlemeler bulunduğu için tek görsel kullanılmıştır.
[35] Mozaik işinde kübik veya başka bir düzenli biçimde kesilmiş küçük bir taş, cam, seramik veya başka sert malzeme parçası.

olduğu anlaşılan Herakles kültünün Erythrai'ye deniz yolu ile Fenikeliler tarafından gelmiş olduğu, kente ilişkin anlatılan mitolojik hikâyelerden ulaşılmaktadır (Bakış, 2019: 6).

Görsel 46. Erythrai Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Arı figürünün kullanıldığı tek sikkenin ön yüzünde aslan postu giymiş Herakles başı, arka yüzünde ise 3 hatlı yazı üstte sadak, ikinci ve üçüncü hat arasında ise sopa bulunmaktadır. Bu sikkede arı tasviri kontrmark olarak ön yüzde kullanılmıştır (Görsel 46). Bu yüzden kontrmark olarak arı figürüyle birlikte kullanılan diğer figürlerin öneminin belirtilmesine gerek duyulmadı.

Magnesia ad Maeandrum: Günümüzde Aydın'ın Germencik ilçesine konumlanan kent Antik Dönem'de İyonya bölgesinde yer almaktadır. Ancak kent İyonya'daki diğer kentleri gibi bir İyon kenti değildir. Efsaneye göre kentin Yunanistan'ın Teselya bölgesinden gelen Magnetlerce kurulduğu düşünülmektedir. Magnetler tarafından ilk kurulan Magnesia'nın günümüzde tam olarak nerede olduğu bilinmemektedir. Şehrin günümüzdeki yerine taşınmasında Menderes Nehri'nin sürekli yatak değiştirerek taşması ve Pers tehlikesinin önlenmesi gibi sebeplerin neden olduğunu antik tarihçilerin yazdığı bilinmektedir. Bir süre Pers yönetiminde kaldıktan sonra şehir sakinlerinin şehri, kendi iradeleriyle Büyük İskender'e teslim edildiği bilinmektedir (Bingöl, 2020: 20-30).

British Museum'un açın erişiminden elde edilen verilere göre kentteki arı figürlü 12 sikkenin de Büyük İskender Döneminde basıldığı anlaşılmaktadır. Kentteki arı figürünün hem şehirde Artemis Tapınağı'nın bulunması hem de şehrin Beyaz Kaşlı Artemis'in Kenti olarak

bilinmesi gibi nedenlerden dolayı Artemis ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Bingöl, 2020: 21). Gümüşten yapılan 9 sikke; Büyük İskender'in en yaygın olarak basıldığı bilinen ön yüzde Herakles'in aslan derisi kaplı başı, arka yüzde ise oturan Zeus'un yer aldığı sikke tipindedir. Bu sikkelerin 8'inde arı figürü Zeus'un önünde yer alırken, 1'inde Zeus'un tahtının altında yer almaktadır. Bu kentte basıldığı anlaşılan altın; diğer 3 sikkenin ön yüzünde çelenkli Apollo başı, arka yüzünde ise atlı araba kullanan biri (Muhtemelen II. Philip) görülmekte ve alt kısmında Philip'in adı belirtilmektedir. Arı figürü bu 3 altın sikkede de arka yüzde atların ayaklarının altında tasvir edilmiştir (Levha 10-a). Bu sikke tiplerinin genel olarak birbirleri ile aynı olmasından dolayı levhada sadece ikisine yer verilmiştir. Zeus'un tahtının altında yer alan arı figürüne de ayrıca yer vermeye gerek duyulmamıştır.

Milet: Günümüzde Aydın'ın Didim ilçesinde Akköy'ün yaklaşık 5 km kuzeyinde bulunan Balat Köyü yakınlarına konumlanan şehir günümüzde denizden içeride bir mevkide olmasına rağmen antik dönemde Büyük Menderes Nehrinin ağzına yakın bir liman şehridir (Yaşar, 2021: 126).

Milet kenti, İyonya bölgesinde MÖ 7. yüzyılda elektron sikke basan kentler arasındadır. Bu sikkelerin ön yüzlerinde başını geriye çevirmiş aslan, arka yüzlerinde ise rozet, keçi ve fok olarak 3 incus damga bulunmaktadır. Kentteki en yaygın olarak kullanılan figürün başını arkaya çevirmiş aslan figürü olduğu görülmektedir (Erol – Özdizbay, 2018: 111-112).

Arı ile ilişkili, Milet kentine ait sikkelerin üzerinde arı figürünün kullanılmadığı arı kontrmarkının kullanıldığı görülmektedir. Bu sikkelerin 3'ü de Büyük İskender'in en yaygın olarak basıldığı bilinen ön yüzde Herakles'in aslan derisi kaplı başı, arka yüzde ise oturan Zeus'un yer aldığı sikke tipindedir. Bu sikkelerin hepsinde arı kontrmakı ön yüzde bulunan Herakles figürünün üstünde yer almaktadır (Levha 10-b). Levhada kontrmarkın daha iyi anlaşılması için bütün sikkelere yer verilmiştir. Bu sikkelerde kullanılan kontrmarklar muhtemelen kentteki kullanımı için damgalanmıştır.

2.2.2.4. Karia Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Knidos: Karia bölgesinin en erken dönemde sikke basmaya başlayan kentlerinden biri olan Knidos Sparta'dan gelen Dorlar tarafından kurulmuştur. (Erol – Özdizbay, 2018, 128). Şehrin sikkelerinin ortak özelliği kendisiyle birlikte Kos, Hâlikarnassos, Lindus, Lalysus ve

Camirus antik kentlerinden oluşan Dor Hexapolislerinin kullandığı aslan simgesidir (BMC Caria, Cos, Rhodes). Knidos ile ilişkisi bulunan iki sikkeden biri British Museum'da diğeri ise Boston Museum of Fine Arts'da bulunmaktadır.

British Museum'da bulunan arı figürünün tasvir edildiği sikkede arka yüzde şehrin simgesi olan aslan figürü görülmektedir. Ön yüzünde ise Helios başı bulunmaktadır. Gümüşten yapılmış MÖ yaklaşık 190-167 yıllarına tarihlenen sikkedeki arı figürü ise arka yüzde aslan başının arkasında bulunmaktadır (Levha 10-c).

Boston Museum of Fine Arts'da bulunan arı figürünün bulunduğu sikkede de şehrin simgesi olan aslan figürü görülmektedir. Gümüşten yapılmış MÖ yaklaşık 350 yılına tarihlenen sikkenin ön yüzünde küpeli ve kolyeli Afrodit başı bulunmaktadır. Arı figürünün ise arka yüzdeki ağzı açık aslan başının sol üstünde yer aldığı görülmektedir (Levha 10-c; Boston Museum of Fine Arts). Afrodit, Helios ve aslan başı ana figürleriyle yan figür olarak arı figürünün kullanılmış olması bu sikke tiplerini diğer arı figürlü sikke tiplerinden ayırmaktadır.

Rodos: Karia bölgesinin en önemli adalarından birisi de Karia bölgesindeki diğer antik kentler gibi Dorların yerleştiği Rodos'tur. Adada MÖ 6. Yüzyıldan itibaren sikke bastığı bilinen Kamiros, Lindos ve Lalysos gibi antik kentler bulunmaktaydı. Rodos adasının bu üç kenti MÖ 407 yılında adanın kuzeydoğu uç kısmında federal bir başkent kurarak adını, adanın da adı olan Rodos koymuşlardır. Bu şehrin kuruluşundan sonra adadaki sikke basma işlemlerinin bu kentte yoğunlaştığı görülmektedir. Burada basılan sikkelerin ön yüzünde Helios başı, arka yüzünde adanın ismini aldığı gül yani Rhodos-Rodon bulunmaktadır (Erol – Özdizbay, 2018, 130-131).

Arı figürünün bulunduğu tek sikkede de yine bu figürlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu sikkede arı figürü arka yüzde gül simgesinin solunda bulunmaktadır (Görsel 47). Bu sikke tipinde yan figür olarak kullanılan arı figürü, gül ana figürü ile kullanılmış olmasıyla diğer arı figürlü sikke tiplerinden ayrılmaktadır.

Görsel 47. Rodos Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

2.2.2.5. Lidya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Sardes: Günümüzde Manisa'nın Salihli ilçesine bağlı Sart kasabasının yakınlarına konumlanan Sardes Antik Kenti'nin Lidya devletinin başkenti olarak da bilinmektedir (Tosun, 2019: 25). Tarihteki ilk sikkelerin bu kentte basıldığı düşünülmektedir. Aslan ve boğa figürleri kullanılan kentteki ilk elektron sikkelerde arı figürüne rastlanmamıştır (Erol – Özdizbay, 2018, 57-58).

British Museum'da arı figürü kullanılan sikkelerin Büyük İskender'den sonraki dönemde basıldığı anlaşılmaktadır. British Museum'un açık erişiminden elde edilen verilere göre 25 sikkede arı figürü görülmüştür. Bunlardan 23'ü Büyük İskender'in en yaygın olarak basıldığı bilinen ön yüzde Herakles'in aslan derisi kaplı başı, arka yüzde ise oturan Zeus'un yer aldığı sikke tipindedir. Bu sikkelerdeki arı figürü ise arka yüzde ya Zeus'un önünde ya da Zeus'un oturduğu tahtın altında yer almaktadır. Gümüşten yapılan bu sikkelerin 21 tanesi MÖ yaklaşık 323-319 yıllarına tarihlendirilmektedir. Aynı betimlemelerin yer aldığı diğer 4 sikke ise MÖ yaklaşık 334-323 yıllarına tarihlendirilmektedir. Bu sikkelerden sadece 2'si örnek olarak Levha 11-a'da 3 ve 4 numaralı sikke tipi örneklerinde gösterilmiştir (Levha 11-a; British Museum, Boston Museum of Fine Arts).

Levha 11-a'da 1 ve 2 numaralı diğer iki sikkenin ön yüzlerinde kafasında yılan figürlü kask bulunan Athena başı, arka yüzlerinde ise ayakta kanatlı Nike betimlemesi yapılmıştır. Bu sikkelerin ikisinde de arı figürü arka yüzde Nike'nin önünde betimlenmiştir. Altından yapılan bu iki sikke MÖ yaklaşık 323-319 yıllarına tarihlendirilmektedir (Levha 11-a).

2.2.2.6. Kilikya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Tarsus: Günümüzde Mersin ilinin en doğusundaki ilçe olarak bilinen Tarsus'un kökeninin Hititlere kadar uzandığı bilinmektedir. Burada basıldığı anlaşılan arı figürü ile ilişkili tek sikkenin Büyük İskender'den sonraki dönemde basıldığı anlaşılmaktadır. Bu sikke Büyük İskender'in en yaygın olarak basıldığı bilinen ön yüzde Herakles'in aslan derisi kaplı başı, arka yüzde ise oturan Zeus'un yer aldığı sikke tipindedir. Arı figürü, bu sikkede ön yüzde kontrmarkla belirtilmiştir (Görsel 52).

Görsel 48. Tarsus Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

2.2.2.7. Teselya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Magnetes (Demetrias): Antik Teselya bölgesinde bulunan Magnetes (Demetrias) kentinin sikkelerinin ön yüzlerinde Zeus, Poseidon, Artemis ve Apollo figürleri; arka yüzlerinde ise gemi pruvası, oturan Artemis, koşan Artemis, tahtta oturan Asklepios, ayakta duran Poseidon ve palmiye tutan Kentaur figürleri bulunmaktadır (BMC Thessaly to Aetolia, 1883: 34-35).

Kentte arı figürü kullanılan tek sikkenin ön yüzünde çelenkli Zeus başı, arka yüzünde ise palmiye tutan Kentaur bulunmaktadır. Arı figürü ise arka yüzde bulunan Kentaur'un ayaklarının altındadır (Görsel 49).

Görsel 49. Magnetes Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Melitaea: Antik Teselya'da Phthiotis bölgesinin bir kasabası ve şehir-devleti olarak bilinmektedir. British Museum'un açık erişiminden elde edilen bilgilere göre şehre ait tüm sikkelerin üzerinde aynı figürler bulunmaktadır. İncelenen 12 sikkenin de ön yüzünde çelenkli Zeus başı, arka yüzünde ise etrafında M, E, Λ ve I harfleri bulunan arı figürü bulunmaktadır. Arı figürünün bu yönüyle şehrin ana simgesi olduğu anlaşılmaktadır (Noe, 1948: 188-189; Görsel 50). Ana figür olarak da kullanılan bu şehirdeki arı figürlerinin kanatlarının dik bir şekilde uçuyorlarmış tasvir edilmesi önemli bir detay olarak belirtilebilir. Bu sikkelerin hepsi aynı betimlemeleri verdiği için bir örnek yeterli görüldü.

Görsel 50. Melitaea Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

2.2.2.8. Trakya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Chersonesos: Tıpkı Rodos gibi hem kentin hem de adanın isminin aynı olması gibi Chersones'da, hem günümüzdeki Gelibolu Yarımadası olarak bilinmekte hem de bu bölgenin dar boynunun ortasında yer alan ve bir Atina kolonisi olan Agora kentinin diğer ismi olarak bilinmektedir. Bu şehrin aynı isimdeki diğer kentlerle karıştırılmamasına dikkat edilmelidir (Loukopoulou, 2004: 904-905).

Kentin sikkeleri üzerinde yapılan incelemelere göre bu kentin sikkelerinin ön yüzlerinde aslan başı olduğu görülmektedir. Ancak arka yüzlerinin 4'e bölündüğü görülen sikkelerin daha yukarıda kalan karşılıklı iki kısmının boş olduğu, daha aşağıda kalan karşılıklı iki kısımda da farklı figürlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu figürlerden biri de arıdır (Levha 11-b). Arı figürünün kullanıldığı sikkelerin ön yüzlerinde genel özellik olan aslan başı görülmektedir. Sikkelerin arka yüzlerinde figürlerin bulunduğu karşılıklı iki kısmın bir ucunda bulunan arı figürünün 6 sikkede kanatları açık olarak tasvir edildiği, 1'inde ise kapalı olarak tasvir edildiği görülmektedir (Levha 11-b). Bu sikkelerden sadece monogramların ve arı kanadının farklı olduğu 4'ü gösterilmiştir.

Maronea: Antik dönemde Trakya bölgesindeki ticaretin büyük bir bölümünü yöneten Maronea şehrinin sikkelerinde genellikle at, Dionysos başı, asma ve üzüm salkımı tasvirlerinin bulunduğu görülmektedir (Loukopoulou, 2004: 878-880).

Kentteki arı figürünün bulunduğu tek sikkenin ön yüzünde dizginlenmiş at figürü, arka yüzünde ise üzüm salkımlarının bulunduğu dalın kare çerçeve içindeki görüntüsü tasvir edilmiştir. Arı figürü ise bu kare çerçevenin solunda yer almaktadır (Görsel 51).

Görsel 51. Maronea Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

2.2.2.9. Makedonya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Makedonya kent sikkelerinin genel özelliklerini Büyük İskender'in babası II. Philip ve kendisi belirlemiştir. Makedonya'daki üç darphane (Amphipolis, Pella ve Aigai) II. Philip tarafından kurulmuştu. Pella İskender krallığının başkenti, Amphipolis ise en büyük ticaret merkezi konumunda olduğu için en çok sikke bastıran bir darphane olma özelliğini Babylon ile birlikte sürdürmüştür. Aigai kenti dini bir merkez olup, birkaç tetradrahmi örneğinin dışında daha çok altın para bastırmıştır (Arslan, 2006: 486). II. Philip dönemindeki gümüş sikkeler genel olarak Pella ve Amphipolis'te basılmıştır. Bu kentlerdeki sikke örneklerini aşağıda sıralayacağız ancak tam olarak nerede basıldığı bilinmeyen ancak British Museum'un internet sitesindeki bilgilere göre Makedonya'ya ait olduğu düşünülen arı figürü ya da kontrmarkı taşıyan 5 sikke vardır.

Bunlardan MÖ 412-350 yıllarına tarihlendirilen ve Efes sikkelerini andırmasıyla dikkat çeken sikkenin ön yüzünde arı, arka yüzünde ise dörde bölünmüş kare damga bulunmaktadır. Diğer bir dikkat çeken sikke ise yapıldığı maden ile diğer Makedonya bölgesinde arı figürü içeren sikkelerden kendisini ayırmaktadır. Bronzdan yapılan bu sikkenin ön yüzünde Apollon başı arka yüzünde ise atlı adam bulunmaktadır. Bu sikkede arı figürünün yerine arı mintmarkı kullanılmıştır. II. Philip dönemine ait iki altın sikkenin ön yüzlerinde Apollon başı, arka yüzünde ise atlı araba kullanan biri (Muhtemelen II. Philip) görülmekte ve alt kısmında Philip'in adı belirtilmektedir. Bunların tek farkı ise birinde arı figürünün diğerinde ise arı mintmarkının kullanılmış olmasıdır, bu sikkelerden sadece arı figürü olan levhada gösterilmiştir. Son sikkede ise ön yüzde başında aslan postu bulunan genç Herakles başı, arka yüzde ise bir elinde kartal diğer elinde ise asa tutarak oturan Zeus betimlenmiştir. Bu sikkede ise arı figürü kullanılmamış arı kontrmarkı kullanılmıştır (Levha 11-c).

Amphipolis: II. Philip'in MÖ 357-356'da Amphipolis'i ele geçirmesiyle bölgedeki gümüş madenlerini kontrol altına alarak bu şehri Makedonya'nın geleceği için dönüm noktası hâline getirecek en önemli darphanelerinden biri hâline getirmiştir (Carradice & Price, 2001: 121). Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Büyük İskender döneminde Amphipolis kenti en büyük ticaret merkezi konumunda olduğu için en çok sikke bastıran bir darphane olma özelliğini Babylon kentiyle birlikte sürdürmüştür. Bu yüzden Amphipolis sikkeleri Büyük İskender'in topraklarının çoğu yerinde görülmektedir. Üzerinde arı figürü bulunan sikkeleri ise iki tipe ayrılabilir.

Bunlardan ilkinde ön yüzde Zeus'un çelenkli başı, arka yüzde ise palmiye dalı taşıyan muzaffer jokey betimlenmiştir. Bu sikkelerde arı figürü arka yüzdeki jokeyin ayaklarının altında bulunmaktadır (Levha 12-a).

İkinci tip ise Büyük İskender'in en yaygın olarak basıldığı bilinen ön yüzde Herakles'in aslan derisi kaplı başı, arka yüzde ise oturan Zeus'un yer aldığı sikkelerdir. Bu sikkelerin birinde arı ön yüzde, diğerinde arka yüzde arı kontrmarkı bulunmaktadır. Bu tipteki üçüncü sikkede ise arka yüzde Zeus'un tahtının altında arı figürü görülmektedir (Levha 12-a). Bunlardan sikkelerden bir örnek vermek yeterli görülmüştür. Levhada sadece 2 tip sikke örneği kullanılmıştır.

Pella: Makedonya'nın başkenti olarak bilinen Pella'da basılan birçok farklı sikke tipinde arı figürünün kullanıldığı görülmektedir. Bu yüzden sınıflandırmayı altın ve gümüş sikkeler olarak iki farklı grupta incelenecektir.

Altın sikkelerin ilk tipinde ön yüzde çelenkli Apollon başı, arka yüzde ise iki atın çektiği araba bulunmaktadır. Bu sikkelerde arı figürü arka yüzdeki atların ayaklarının altında bulunmaktadır (Levha 12-b-1).

Altın sikkelerin ikinci tipinde ise ön yüzde kafasında yılan figürlü kask bulunan Athena başı, arka yüzde ise ayakta duran Nike betimlemesi yapılmıştır. Bu sikkelerdeki arı figürleriyse arka yüzde Nike'nin solunda bulunmaktadır (Levha 12-b-2).

Altın sikkelerin üçüncü ve son tipinde ise ön yüzde Herakles'in aslan derisi kaplı başı, arka yüzde ise sopa ve yay bulunmaktadır. Bu sikkedeki arı figürü yay betimlemesinin altında bulunmaktadır (Levha 12-b-3).

Gümüş sikke tiplerinin ilkinde ise Büyük İskender'in en yaygın olarak basıldığı bilinen ön yüzde Herakles'in aslan derisi kaplı başı, arka yüzde ise oturan Zeus yer almaktadır. Bu sikkelerdeki arı betimlemelerinden birinde ön yüzde kontrmark olarak, ikisinde arka yüzde lale üzerinde arı figürü olarak, son ikisinde ise arka yüzde Zeus'un solunda arı figürü olarak görülmektedir (Levha 12-b-4-5).

Gümüş sikkelerin ikinci tipinde ise ön yüzde Zeus'un çelenkli başı, arka yüzde ise palmiye dalı taşıyan muzaffer jokey betimlenmiştir. Bu sikkelerdeki arı figürü genel olarak arka yüzdeki jokeyin ayaklarının altında bulunmaktadır (Levha 12-b-6).

2.2.2.10. Girit Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Akdeniz'deki en büyük adalardan biri olan ve Ege bölgesinin en eski uygarlık merkezi sayılan Girit Adası'nda ele geçirilen buluntuların tarihlendirilmesine göre adada yerleşim Neolitik Dönem'den itibaren başlamıştır (Tekin, 2008: 36-37). Halkın ana geçim kaynağının balıkçılık, tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu bilinmektedir. Çalışmamızın Üçüncü Bölümünün Diğer Mitolojiler başlığında bahsettiğimiz üzere Girit Mitolojisi'nde arı ile ilişkilendirilmiş tanrı-tanrıçaların bulunması ve arı hiyeroglifinin kullanılması Girit'te arının erken dönemlerden itibaren bilindiğini göstermektedir. Ayrıca Girit'te ele geçirilen eserlerde görülen arı figürlü hiyerogliflerin Antik Mısır'dakiler ile benzerlikleri iki uygarlık arasında ilişki olduğunu gösterir. Kısaca arı figürünün adaya yabancı olmadığı belki de Ege Bölgesinde arı figürü kullanan antik kentlerin erken dönemde Girit Uygarlığı'ndan etkilendiği düşünülebilir. Antik Dönem'de ise adadaki iki yerleşim yerinde arı figürlü sikkelerin basıldığı bilinmektedir.

Aptera: Girit Adası'nın batısındaki antik kent Suda Körfezi'nin yakınında yer almaktadır. Artemis kültünün benimsendiği şehirde arı figürlü sikkelerin Artemis ile beraber kullanıldığı görülmektedir. Ancak buradaki Artemis kültünün Efes'teki gibi kendine has bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. MÖ 200-67 yıllarına tarihlenen arı figürlü sikkelerin 4'üde bronzdan yapılmıştır. Bu sikkelerin hepsinin ön yüzlerinde Aptera Artemisi, arka yüzlerinde ise arı figürü bulunmaktadır (Görsel 52; BMC Crete the Aegean Islands, 1886: 10). Bu sikkelerin hepsinde aynı betimlemelerin bulunmasından dolayı tek örnek verilmiştir.

Görsel 52. Aptera Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Gortina: Girit Adası'nın güneyinde yer alan bir yerleşim yeri olan Gortina Roma'nın bir eyaleti olan Girit ve Sirenayka'nın başkentidir. Başkent olmasının buradaki sikke basımını da etkilediği tahmin edilebilir. Nitekim buradaki arı figürlü sikkelerin hepsinin Roma dönemimde basıldığı görülmektedir. Roma Dönemi arı figürlü sikkeler oldukça fazla olduğu için çalışmaya Roma Dönemi'ne ait sikkeler mümkün olduğunca az eklenmiştir. Ancak Girit, Minos ve Miken Uygarlıklarından beri arı figürlü barındırdığı için adadaki arı figürlü sikkeler Roma Dönemine ait olmasına rağmen çalışmada bu sikke tipi örneklerine yer verildi. 10'dan fazla sikkenin arı figürü içerdiğini görülmesine rağmen sadece kısmen farklı olanları çalışmaya eklendi. Çalışmaya eklenilen burada basılan 6 sikkenin 3'ünün ön yüzlerinde kaskın üzerinde fil başı bulunan kasklı Romalı başı, arka yüzlerinde ise solunda arı ve sağında fil başı bulunan Efes Artemisi'nin kült görüntüsü bulunmaktadır (Levha 12-c-2). Diğer 3 sikkenin ön yüzlerinde ise kasklı Romalı başı, arka yüzlerinde ise arı bulunmaktadır (Levha 12-c-1; Roman Provincial Coinage; British Musuem). Bu sikke tiplerinden farklı olan iki tip levhaya eklendi.

2.2.2.11. Kiklad Adaları Sikkelerinde Arı Figürü

Girit Adası'nın yakınında bulunan ve Antik Çağ'da üzerlerinde büyük etkisi olmasına rağmen Kiklad Adaları'nı Girit'in dışında incelemeyi uygun görülmüştür.

Görsel 53. Anaphe Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Anaphe: Birden fazla sikke tipi bulunan Anaphe şehrinde arı figürünün bulunduğu sikkelerin aynı tipte olduğu görülmektedir. Bu sikke tipinin ön yüzünde çelenkli Aegletes Apollon yüzü, arka yüzünde ise iki kulplu vazo bulunmaktadır. Arı figürü ise bu vazonun üst kısmında yer almaktadır (Görsel 53). Yan figür olarak kullanılan arı figürünün ana figür olarak kullanılan vazo ve Aegletes Apollon figürleriyle birlikte kullanılması ile diğer arı figürlü sikke tiplerinden ayrılmaktadır.

Carthaea (Ceos): Günümüzde Kea adası olarak bilinen Antik Ceos adasının 4 şehir devletinden biri olan Carthaea'da arı figürünün bulunduğu sikkelerin ön yüzlerinde çelenkli Apollon başı, arka yüzlerinde ise etrafı güneş ışınlarıyla çevrilmiş bir köpeğin (Sirius)[36] ön kısmı bulunmaktadır (Reger, 2004: 749-750. Bu sikkelerdeki köpek betimlemesinin yönünün değiştiği görülmektedir. Bu sikkelerdeki arı betimlemesi köpek figürünün alt kısmında görülmektedir. Bu kentte arı figürünün bulunduğu 7 sikke olmasına rağmen antik kente ait harfler dışında bütün sikkelerde aynı betimlemeler verdiği için bu sikkelerden sadece biri örnek olarak verildi (Görsel 56).

Görsel 54. Carthaea Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Koresia (Ceos): Günümüzde Kea adası olarak bilinen Antik Ceos adasının 4 şehir devletinden biri olan Koresia'da toplamda 5 arı figürlü sikke bulunmaktadır. Arı figürünün bulunduğu sikkelerin 4 tanesinin ön yüzünde çelenkli Apollo Smintheus başı, arka yüzlerinde

[36] Sirius hakkında *Bak.* Holdberg, 2007: 20-21.

ise üzüm salkımı bulunmaktadır. Bu sikkelerde arı figürü üzüm salkımının sağında bulunmaktadır. Arı figürünün bulunduğu bu sikkelerden farklı olan tek sikke de ise ön yüz değişmiyorken arka yüzde üzüm salkımının yerine sadece arı figürü kullanılmıştır (Reger, 2004: 750-751; Levha 13-a).

Lulis (Ceos): Günümüzde Kea adası olarak bilinen antik Ceos adasının başkenti olan Lulis kentinde adadaki diğer kentlerden daha fazla arı figürlü sikke kullanıldığı görülmektedir (British Museum). Hatta ön yüzünde üzüm salkımı ve yunus balığı, arka yüzündeyse değirmen yelkeni damgası bulunan kentin ilk sikkeleri sayılmazsa arı figürünün Efes Antik Kenti'ndeki gibi şehrin ana figürü olduğu söylenilebilir.

British Museum'un internet sitesinden elde edilen arı figürlü 21 sikkeden 18'inin ön yüzünde tanrı veya tanrıça figürü, arka yüzünde arı bulunurken; kalan 3 sikkenin ön yüzünde arı, arka yüzünde ise yıldız bulunmaktadır. Tanrı veya tanrıça figürü bulunan bu 18 sikkenin ise 9'unda muhtemelen insanlara arıcılığı öğreten yarı-tanrı Aristaeus olduğu düşünülen figür, 4'ünde çelenkli Apollo başı, 4'ünde Artemis başı sonuncusunda ise Apollo Smintheus başı olduğu görülmektedir (Levha 13-b). Gümüş olan bir sikke hariç geriye kalanların hepsi bronz olan sikkelerin hepsi MÖ yaklaşık 200-1 yılları arasında tarihlendirilmektedir.

Boston Museum of Fine Arts'da bulunan gümüşten yapılmış tek sikke ise MÖ yaklaşık 300 yılına tarihlendirilmektedir. Bu sikkenin ön yüzünde kafasında çelenk bulunan saçı öne taranmış sakallı yarı-tanrı Aristaeus, arka yüzünde ise solunda köpek Sirius'un başı bulunan arı figürü bulunmaktadır (Levha 13-b).

Syros: Günümüzde Ege Denizi'nin güneyinde bulunan adada basıldığı anlaşılan 7 arı figürlü sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerin 5'inin ön yüzünde bıyıklı ve boynuzlu Pan başı, arka yüzünde ise keçi ve buğday başağı bulunmaktadır. Bu sikkelerdeki arı betimlemesi kontrmark olarak arka yüzde belirtilmiştir.

Arı figürünün yer aldığı diğer 2 sikkenin ise ön yüzünde arı figürü, arka yüzünde ise etrafı yıldızla çevrilmiş pileus[37] bulunmaktadır (Levha 13-c).

[37] Antik Romalıların taktığı sivri veya dar bir başlık türüdür.

2.2.2.12. Frigya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Antik Çağ'da Frigya bölgesi günümüzdeki Kütahya, Eskişehir, Afyonkarahisar ve Ankara illerinin bulunduğu İç-Batı Anadolu bölgesini kapsamaktadır (Tekin, 2008: 86). Frigya ile ilişkilendirilen iki arı figürlü sikke bilinmektedir. Bu iki sikkenin de ise yılanlı klasik kistophor biçiminde olduğu görülmektedir. Bunlardan biri Parion kenti ile de ilişkilendirildiği için burada ayrıca bahsedilmeyecektir. Diğer sikke ise Apameia Antik Kenti ile ilişkilendirilmektedir. İki sikkenin de aynı biçimde olması Parion Antik Kenti ile de ilişkilendirilen British Museum'da bulunan sikkenin basıldığı yerin yanlış yorumlanmış olabileceğini düşündürmektedir (Levha 3-b-2).

Görsel 55. Apameia Arı Figürlü Sikke Örneği (Boston Museum of Fine Arts).

Apameia: Günümüzde Afyonkarahisar ilinin Dinar ilçesinde yer alan kentin daha önceki adının Kelainai olduğu bilinmektedir. Konumu nedeniyle Antik Dönem'deki seferlerin uğrak noktası olan kent Efes Antik Kenti'nden son ikinci büyük ticaret kenti olarak da bilinmektedir (Yıldız, 2012: 17-39; Görsel 55; Bostom Museum of Fine Arts).

Boston Museum of Fine Arts'da bulunan arı figürlü tek sikke yukarıda da bahsedildiği gibi yılanlı klasik kistophor biçimindedir. Gümüşten yapılmış MÖ 150-140 yılları arasına tarihlenen sikkede arı figürü arka yüzde ikili yılan figürünün sağında yer almaktadır.

2.2.2.13.Pers Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Ekbetana: Günümüzde İran'ın Hamedan şehrine konumlandırılan Ekbetana antik kenti günümüze kadar birçok uygarlığın eline geçmiştir. Üzerinde arı figürünün bulunduğu 2 sikke de Seleukosların elinden Mezopotamya'yı alan I. Mithridates döneminde basılmıştır. Bu sikkelerin ön yüzünde diademli ve sakallı I. Mithridates başı, arka yüzünde ise arı figürü bulunmaktadır (Görsel 56). İki sikkede de aynı figürler yer aldığı için tek görsel verilmiştir.

Görsel 56. Ekbetana Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

2.2.2.14. Fenike (Suriye) Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Bölgede bulunan arı figürünün kullanıldığı tek sikkenin Seleukoslar tarafından yönetilen krallık döneminde (MÖ 310-100) basıldığı düşünülmektedir. Anadolu, Suriye, Mezopotamya, Yahudiye, Fenike ve Pers bölgesi gibi büyük bir alanı kapsayan krallık, son dönemlerinde Suriye ve Anadolu'nun güneyinde hüküm sürmüştür[38]. British Museum'da bu bölgeye ait arı figürlü tek sikke de muhtemelen bu son dönemdeki bölgede basılmıştır, yani bu sikkenin tam olarak hangi kentte basıldığı bilinmemektedir. Bu sikkenin ön yüzünde arı figürü, arka yüzünde ise gül figürü bulunmaktadır (Görsel 57).

[38] https://www.britishmuseum.org/collection/term/x118229 ET: 08.05.2024

Görsel 57. Suriye Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Arados: Günümüz Suriye'sinin bir liman kenti olan Tartus şehrinin çok yakın bir konumda bulunan adada bulunan arı figürlü sikkenin Efes sikkeleriyle olan benzerliği dikkat çekmektedir. Ulaşabilen tek arı figürlü sikke günümüzde Boston Museum of Fine Arts'da bulunmaktadır. Efes'te belirli bir süre basımının görüldüğü ön yüzde ve arka yüzde ise arkasında palmiye ağacı bulunan ayakta duran geyik figürünün bu sikkede de yer aldığı görülmektedir. MÖ 160-159 yılında basılan sikkedeki tek fark Efes sikkelerinde ön yüzde solunda "E" ve sağında "Φ" monogramları bulunan arı figürünün solunda ve sağındaki monogramların yerini Arados'a ait olan "P" ve "ΔI" monogramlarının almış olmasıdır. Bu benzerlik Efes ve Arados arasında bir ilişkinin olabileceğini akıllara getirmektedir (Görsel 58; Boston Museum of Fine Arts).

Görsel 58. Arados Arı Figürlü Sikke Örneği (Boston Museum of Fine Arts).

2.2.2.15. İspanya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Emporion: Empuries ve Emporiae olarak da bilinen şehir, Kuzeydoğu İspanya kıyısında bulunan öncelikle Yunan kolonisi olarak kurulmuş daha sonra Romalıların hâkimiyetine geçmiştir. Bu şehrin, bal toplama sahnelerinin tasvir edildiği mağara-kaya resimlerinin olduğu bölgede olması dikkat çekicidir.

Arı ünün kullanıldığı tek sikkenin ön yüzünde etrafında yunusların bulunduğu Persephone başı, arka yüzünde ise Hrisaor başıyla Pegasus bulunmaktadır. Arı figürü Pegasus'un altında yer almaktadır (Görsel 59).

Görsel 59. Empoiron Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

2.2.2.16. Mısır Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Alexandria: Büyük İskender tarafından Mısır'da kurulan ve günümüzde hâlen İskenderiye olarak bilinen şehirde ilk sikke basımı, Büyük İskender'in yakın arkadaşlarından ve en güvendiği komutanlarından biri olan I. Ptolemaios'un Mısır valiliği döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemdeki İskender'in posthumus tetradrahmilerinin ufak değişiklikler yapılarak basılmış ilk sikkelerdeki değişiklikler, ön yüzdeki tanrılaştırılmış İskender'in başına hortum ve dişleriyle fil başlık eklenmesi ve fil postunun alt kısmında Zeus Ammon koçboynuzlarının eklenmesidir. Arı figürünün kullanıldığı sikkeler ise ilk olarak MÖ 314 civarında basılan yeni serilerde görülmektedir. Bu sikkelerde arka yüzdeki Zeus'un yerini kızı Athena almıştır. Elinde kalkan ve şimşek demeti tutan Athena arkaik bir tarzda betimlenmiştir. Alexandreıon Ptolemaıou Alexandreialı Ptolemios'un (sikkesi) veya Ptolemaios'un İskender (sikkesi) anlamına gelen yazının yerine, bu tipteki diğer serilerin lejandı olan Aleksandrou yazısının kullanılması MÖ 310-304 tarihlendirilmesini yapmaya olanak sağlamaktadır. Yani bu

sikkelerin British Museum'un internet sitesindeki MÖ 304-280 tarihleri arasında basılmadığı anlaşılmaktadır (Erol – Özdizbay, 2018: 196-198: Levha 14-a).

2.2.2.17. İtalya Kent Sikkelerinde Arı Figürü

Leontini: Bir Yunan kolonisi olarak kurulan kent İtalya'nın Sicilya bölgesinde bulunmaktadır. Şehre ait arı figürlü tek sikkenin ön yüzünde Apollo başı, arka yüzünde ise sağında ve solunda mısır, altında üç topak ve arkasında ise lir bulunan tripot vardır. Arı figürü ise ön yüzünde Apollo başının arkasında bulunmaktadır (Görsel 60).

Görsel 60. Leontini Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Syracuse (Sicily): İtalya'nın Sicilya kıyısında bulunan Syracuse kenti bölgedeki Yunan şehirlerinin başı konumundadır (Fischer-Hansen & Nielsen & Ampolo, 2004: 225-231). Burada basıldığı anlaşılan arı figürlü tek sikkenin Kartacalılara karşı şehrin Pirus tarafından savunulmasıyla şehrin kralı ilan edildiği dönemde olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel 61. Syracuse Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Arı figürü bulunan sikkenin ön yüzündeki omzunda sadak bulunan Artemis başı Efes sikkelerini andırmaktadır. Arka yüzünde ise elinde ve etrafında farklı cisimler bulunan uçan Nike bulunmaktadır. Arı figürü ön yüzde Artemis başının arkasında bulunmaktadır (Görsel 61).

Roma: Roma Antik Kentinde basılmış 7 sikkede arı figürünün kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan 3'ünün ön yüzünde Juno Sospita başı, arka yüzünde ise birbirine bakan kız ve yılan figürü bulunmaktadır. Bu sikkelerde arı figürü ön yüzde Juno Sospita'nın başının arkasında bulunmaktadır (Levha 14-b-3).

Aynı figürlerin kullanıldığı diğer iki sikkenin ön yüzünde Apollo başı, arka yüzünde ise hızla koşan atlı adam figürü bulunmaktadır. Bu sikkelerde arı figürünün Apollo başının arkasında olduğu görülmektedir (Levha 14-b-1).

Kalan 2 sikkede de farklı figürler kullanılmıştır. Bunlardan ilkinin ön yüzünde Jüpiter başı, arka yüzünde ise asaya konmuş sol ayağında çelenk tutan kartal bulunmaktadır. Bu sikkede arı figürü arka yüzde kartal figürünün sağ üstünde bulunmaktadı (Levha 14-b-2).

Sonuncusunun ön yüzünde Prosperina olduğu düşünülen kadın başı, arka yüzünde ise Hemes'in asası bulunmaktadır. Arı figürü bu sikkede ön yüzdeki kadın başının arkasında bulunmaktadır (Levha 14-b-4).

Tauromenium: Günümüzde İtalya'nın doğu Sicilya bölgesindeki Messina'da bulunan bir kasabaya konumlanan antik kent, bu bölgede kurulan ilk Antik Yunan kolonilerinden biri olarak bilinir (Fischer-Hansen & Nielsen & Ampolo, 2004: 231-232). Farklı sikke darplarının kullanıldığı görülen antik kentte basılan arı figürlü sikkelerin ön yüzlerinde çelenkli Apollo başı, arka yüzlerinde ise üzerinde kâse bulunan 3 ayaklı sehpa bulunmaktadır. Bu sikkelerde arı figürü ön yüzde Apollo başının arkasında yer almaktadır (Levha 14-c).

Görsel 62. Vibo Valentina Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Vibo Valentia: Günümüzde İtalya'nın güneyindeki Calabria bölgesinin güneyine konumlanan şehir yukarıdaki diğer antik kentler gibi bölgedeki ilk Antik Yunan kolonilerinden biridir. Burada basılan arı figürlü tek sikkenin ön yüzünde Herakles başı, arka yüzünde ise sopa bulunmaktadır. Arı figürü bu sikkenin arka yüzünde sopanın sağında yer almaktadır (Görsel 62).

Görsel 63. Sadiani Arı Figürlü Sikke Örneği (British Museum).

Sadiani?: British Museum'un internet sitesinde Sadiani isimli kentte basıldığı belirtilse de böyle bir antik kentin bulunmadığı anlaşılmıştır. Muhtemelen sikkenin arka yüzündeki yazı sikkenin basıldığı yer olarak yorumlanmıştır. Bu sikkenin ön yüzünde çelenkli erkek başı (Bergama sikkelerindeki Philetairos'u andırmaktadır), arka yüzünde ise sadak, sopa ve arı figürleri vardır (Görsel 63).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MİTOLOJİ'DE ARI

3.1. MISIR MİTOLOJİSİNDE ARI

Arının birçok uygarlığın dininde de var olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki MÖ 3000 ya da daha öncesine tarihlenen bir Mısır hiyeroglifinde Mısır Tanrısı Min'e "yabani arıların efendisi" olarak atıfta bulunulması gösterilebilir. Arının antik Mısır tanrılarından Ra'nın gözyaşlarından oluşması ve Mısır'da tapınakların kovanlarının olması bölgede arıya verilen dini değeri göstermektedir (Kritsky, 2015: 2-4; Long, 2017: 21; Doğer – Borstlap, 2021: 1339).

Mısır Mitolojisinde arı ile ilişkisi bulunan birçok tanrı bulunmaktadır. Kritsky 2015 yılında yayınlanan "The Tears of Re" (Ra'nın Gözyaşları) adlı kitabında isminden de anlaşılacağı üzere Mısır Mitolojisi'nde Ra'nın gözyaşlarından yaratıldığına inanılan arıdan geniş bir şekilde bahsetmiştir. Bu yüzden bu bölümde genel olarak Kritsky'nin kitabından yararlanılacaktır. Mısır Mitolojisinde arıların yaratıcısı olduğu bilinen Ra'nın dışında arılarla ilişkisi olan 4 tanrı-tanrıça bulunmaktadır. Bu tanrıların arı ile ilgili bağlantılarından bahsetmek bu bölüm için yeterli olacaktır.

Neith: Eski bir Mısır tanrıçası olan Neith, Mısır tarihi ve mitolojisinde, Birinci Hanedanlığın başlangıcına kadar uzanan önemli bir yere sahiptir. Mısır'ın ilk kraliçesi Neithhotep'in adı onun Birinci Hanedanlık döneminde de var olan bir Tanrıça olduğunu ispatlar. Neith, tanrılar ve insanlar da dâhil olmak üzere tüm yaşamın annesi olarak saygı görüyordu. Yeni Krallık döneminde bal arılarını yaratan Ra'nın ve timsah tanrısı Sobek'in annesi olduğuna inanılıyordu. Neith, bal arısı hiyeroglifiyle sembolize edilen Delta bölgesiyle yakından ilişkiliydi. "Aşağı Mısır Tacının Kadını" olarak da bilinen Tanrıça, bazen Aşağı Mısır'ın kırmızı tacını takarken de tasvir edilmiştir (Kritsky, 2015: 95).

Başından beri Mısır panteonunun bir parçası olmasına rağmen Neith'in etkisi Yirmi Altıncı Hanedanlık döneminde zirveye ulaştığı bilinmektedir. O zamanlar Mısır'ın başkenti olan Sais'te, "*per-bit*" (arı evi) olarak adlandırılan tapınağı, ona duyulan saygının bir kanıtıydı. Ancak tapınağın yıkılmış olması belki de Neith'in bal arılarıyla daha fazla ilişkisinin olduğunu gösterecek kanıtların çoğu tarih sahnesinden silinmesine sebep olmuştur. Onun Yirmi Altıncı Hanedanlık dönemindeki şöhreti ayrıca Pabasa ve Ankhhor mezarlarındaki arıcılık

kabartmalarını açıklanabilir. Bu sahneler daha önceki tasvirlere kıyasla arılara daha saygılı olunduğunu, arılara yapılan ibadet ve adakları gösterir; arılar, Neith ve Sais arasında teolojik bir bağlantı olduğunu düşündürür (Kritsky, 2010: 12-13; Kritsky, 2015: 95-96).

Daha sonraki mitlerde, özellikle Ptolemaik ve Roma dönemlerinde Neith'in arılarla ilişkisinin genişlediği görülmektedir. "Güneşin Gözü Efsanesi", Neith'in kraliçe arıyı kamışla çağırmasını anlatıyor ve arılarla olan derin bağını vurguluyor (Kritsky, 2015: 96). Bir ses yardımıyla kraliçe arının çağrılma yönteminin günümüzde kaybolduğu ancak geçmiş dönemlerde kullanıldığı tahmin edilmektedir[39]. Dolayısıyla Tanrıça Neith'in de bu yöntemle özdeşleştirildiği düşünülebilir.

Nut: Neith gibi kökenleri Mısır mitolojisinde eski ve derin bir yere sahip olan gökyüzü tanrıçası Nut, çoğunlukla mezar tavanlarında, tabut ve lahit kapaklarının iç kısımlarında tasvir edilmiştir. Lahit metinlerinde Neith gibi "Tanrıların Annesi" olarak saygıyla anılır. Yaratıcı bir güç olarak Nut, her akşam güneşi yutuyor ve her sabah onu doğuruyor dolayısıyla bu olay arıların yaratıcısı güneş tanrısı Ra ile bağlantısı daha da güçlenir. Son olarak Firavun Unas'ın piramidinde bulunan ve şimdiye kadar bulunmuş verilere göre bilinen en eski piramit metinlerinde Nut'un arı olarak göründüğünden bahsettiği görülmektedir (Kritsky, 2015: 96-97). Bu olay yukarıda bahsedilen Eski Mısır'daki Ka inancını ve arılara yüklenen mecazı pekiştirmektedir.

Min: Bölümün başında kısaca bahsedilen tapınak arıcıları olarak görev yapan Min rahipleri sıklıkla yabani (doğadan) bal toplardı. Arıların yaratıcısı olan Ra dışında arılarla bağlantısı olan tek erkek tanrı Min'in arı ilişkisi kendisine sunulan bal sunumlarını anlatan çeşitli oyma kabartmalarda açıkça görülmektedir. Erkek cinsel gücü ve doğurganlığıyla ilişkilendirilen eski bir Mısır tanrısı olan Min'in geçmişi, Mısır'ın kayıtlı tarihinin en eski dönemlerine kadar uzanır. Bu tanrıyla ilgili dini törenler, Min'in gücünü ve doğurganlığını simgeleyen bir heykelin üzerine yoğun bal dökmeyi içeriyordu. Edfu ve Dendera tapınaklarında bulunan bal sunusu kabartmalarına, Min'in doğurganlık ve cinsel güç üzerindeki alanıyla uyumlu olan cinsel nitelikte yazıtlar eşlik etmektedir. Edfu'daki özel bir kabartma, Mısırlıların

[39] https://www.youtube.com/watch?v=Qkqy_U4DKAc&list=LL&index=1&t=1s ET: 01.07.2024

balı bir afrodizyak olarak gördüklerini ve üremeye yardımcı olduğuna inandıklarını anlatmaktadır (Kritsky, 2015: 97-99).

Hathor: Tanrıça Hathor'un Ra ile ilişkisi gerçekten çok yönlüdür ve onun Mısır mitolojisindeki önemli rolünü vurgulamaktadır. Hathor Mısır Mitolojisinde hem Ra'nın kızı hem de annesi olarak geçmektedir. Kritsky'e göre annesi olarak onu, besleyici yönünü simgeleyen güneş kursu gibi boynuzlarının arasında taşıyan Hathor'un, Ra'nın kendisini hamile bıraktığı karısı olduğu düşüncesi, onların ilahi rollerinin döngüsel ve iç içe geçmiş doğasının altını çizmektedir (Kritsky, 2015: 99).

Tanrıça Hathor ile ilgili bir diğer karmaşık durum Hathor'un bal olarak nitelendirilmesi ve bunun sonucunda bu tanrıça adına düzenlenen festivaller sırasında bal tüketmenin yasaklanması, onun kutsal ve bal ile aynı öze sahip doğasını vurgulamasıdır. Bu inanç, Mısırlıların tanrılarına duydukları saygıyı ve takip ettikleri karmaşık dini törenleri vurgulamaktadır. Kritsky bu durumu Opet Festivalindeki bal sunusunu örnek göstererek bir taraftan balın sunulduğu diğer taraftan yasaklandığını belirterek aradaki tezatlığa vurgu yapmıştır (Kritsky, 2015: 99).

Mısır Mitolojisinde arı ile bağlantısı olan tanrı ve tanrıçalardan bahsettikten sonra Eski Mısır dini uygulamalarının arılarla ilişkisinden bahsetmek bu bölüm için yeterli olacaktır. Antik Mısır'da arılar ve dini uygulamalar arasındaki ilişkinin ilgi çekici ve karmaşık sembolizmi bulunmaktadır. Mesela ölümden sonraki yaşamın işlendiği dini bir törenin pasajında geçen "arı gibi dolaşmak" mecazı birçok anlam katmanını yansıtır. Arılara yapılan bu atıf, ruhların arı şeklini aldığı inancı anlamına gelebilir. Bu fikir, ruhların seslerinin arıların uğultusuna benzetildiği "Am-Tuat'ın kitabı" (Öteki Dünya) adlı başka bir Mısır yazıtıyla desteklenebilir (Ransome, 1937: 31-32). Arı uğultusundan Mısırlıların cenaze edebiyatında yeraltı dünyası kitaplarında bahsedildiği bilinmektedir. Bu anlatıda arı uğultusundan yaratıcı bir güç olarak işlevini hatırlatmak amacıyla bahsedildiği düşünülmektedir (Kritsky, 2015: 99). Ayrıca Ransome Antik Mısır'daki Ka inancının arılarla bağdaştırılabileceğini hatta Mısırlıların genellikle ruhları kuşlarla tasvir ettiği ancak ruhun başka bir kanatlı yaratık olan arı biçimini de alabileceğini düşünüyor olabilecekleri yorumunu yapmıştır. Son olarak Firavun ve Aşağı Mısır'ın sembolü olan arının ilahi krallık ile bağdaştırılabileceğini de düşünmektedir (Ransome, 1937: 32).

Son olarak balın şifa verici özelliğinin Mısır Mitolojisi'nde vurgulandığı görülmektir. Tanrı Ra'nın baş ağrısı için Tanrıça İsis'in içinde balında bulunduğu bir karışım hazırlayarak Ra'nın başına sürdüğü bilinmektedir. Ebers papirüsünde geçen bu olay balın ilahi özelliğine vurgu yapmaktadır (Morkoç, 2022: 454). Mısır Uygarlığı'nın ilk dönemlerinde bulunmayan, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olan ve arıların yaratıcısı olarak bilinen Tanrı Ra'dan zaten çoğu yerde karşılaştırmalı olarak bahsedildiği için ek olarak bahsedilmesi gerekli görülmemektedir. Bu bölüm burada sonlandırılmaktadır.

3.2. HİTİT MİTOLOJİSİNDE ARI

Anadolu'nun en eski uygarlıklarından olan Hititlerde de arı ve bala atıflar bulunmaktadır. Bunlardan en ünlüsü Tanrı Telepinu efsanesidir. Bu efsanenin başlangıcında Tanrı Telepinu tam olarak sebebi bilinmeyen bir olaydan sonra ayakkabısını ters giyecek kadar tepesi atar ve yanına bereketi de alıp ortalıktan kaybolur. Daha sonra bitkin bir şekilde gözlerden uzak bir yerde uyuyakalır. Efsane şöyle devam eder:

> ***I. Tablet:*** *"(Telepinu gittikten sonra) 5-18. Sis pencereleri kapladı; evler dumanla doldu, ocaklardaki odunların; sunaklardaki tanrıların, ağıllardaki koyunların, ahırlardaki sığırların her yerini sardı, koyunlar kuzularını, inekler buzağılarını reddetti. Telepinu; hayvanların ve tohumların bereketini, üretkenliğini ve bolluğunu da alıp çöllere, çayırlara çok uzaklara gitti. Telepinu çok uzaklarda çayırlara girdi ve çayırlarda (karıştı) ortadan kayboldu. Onun üzerine* ***halenzu*** *bitkisi yetişti. Yani artık arpa ve buğday yetişmiyordu. Artık sığırlar, koyunlar ve insanlar hamile kalmıyor, hamile olanlar da doğurmuyordu. Yeşillenmemek için dağlar ve ağaçlar kurudu. Ülkede açlık yaşansın diye otlaklar ve su kaynakları kurudu. İnsanlar ve tanrılar açlıktan ölüyordu. 19-22. Büyük Güneş Tanrısı bir ziyafet düzenleyerek binlerce tanrıyı davet etti. Yediler ama doymadılar, içtiler ama susuzlukları gitmedi. Fırtına Tanrısı, oğlu Telepinu'yu düşündü ve (olayların sebebini anladı): "Oğlum Telepinu burada değil. İyi olan her şeyi alarak fevri bir şekilde gitti. 23-39. Büyük tanrılar (ve) küçük tanrılar Telepinu'yu aramaya başladı. Güneş Tanrısı hızlı kartalı gönderdi: "Git (ve) yüksek dağları ara; derin vadileri ara, mavi derinlikleri (derin ve karanlık denizleri) ara!" Kartal gitti (ve) onu bulamadı. Fakat Güneş Tanrısı'na*

(bir) rapor verdi: "Asil Tanrı Telepinu'yu bulamadım." Fırtına Tanrısı, Hannahanna'ya (şöyle) dedi: "Nasıl yapmalıyız (nasıl davranmalıyız)! Açlıktan öleceğiz." Hannahanna da Fırtına Tanrısına şunları (şöyle) söyledi: "O! Fırtına Tanrısı, git ve Telepinu'yu kendin ara." Fırtına Tanrısı, Telepinu'yu aramaya başladı. Kasabanın kapısına (Fırtına Tanrısı) geldi (açmak için), ama başaramadı. Bunun üzerine Fırtına Tanrısı kapının sürgüsünü ve kilidini (?) kırdı. O yanıldı ve bitkin düştü. Hannahanna bir arı gönderdi: "Git! Sen Telepinu'yu ara." Fırtına Tanrısı, Hannahanna'ya şöyle dedi: "Büyük tanrılar ve küçük tanrılar onu aradılar ve bulamadılar, peki bu arı gidip onu bulabilecek mi? Kendisi gibi kanatları da küçük. Ancak onların yerini aldı.

Kırık bir yazıttan sonra tanrıları çağırmak için kullanılan kurban malzemeleri sıralanmaktadır. Bu kısım mitin farklı versiyonlarında şöyle geçmektedir:

KUB 33.5 II 4-19: *"Hannahanna bir arı gönderdi. "Sen git (ve) Telepinu'yu ara! (Onu) bulduğunda, ellerini ve ayaklarını sokarak onu (ayağa) kaldırın. Sonra balmumunu al ve onu tamamen temizle, arındır ve onu bana getir" dedi. Fırtına Tanrısı, Hannahanna'ya şunları söyledi: "Büyük tanrılar ve küçük tanrılar onu düzenli olarak aradılar ama bulamadılar, peki bu arı gidip onu bulabilecek mi? Kendisi gibi kanatları da küçük. Ancak onların yerini aldı". Hannahanna Fırtına Tanrısı'na şöyle dedi: "Kes şunu! O gidecek (O'nu bulacak)." Arı gitti (ve) Telepinu'yu aramaya başladı. [ ]'yı aradı. Nehirleri aradı [ ]. Su kaynaklarını aradı [ ]. Bu yazıtında son kısmı okunamamaktadır."*

Mitin diğer bir versiyonunda bu kısım şöyle devam ediyor:

*"[Arı!] [Telepinu]'yu ara. Onu bulduğun zaman [ellerinden ve ayaklarından sok], onu [ayağa kaldır, balmumunu al] ve gözlerine [sür] ve ellerine [tamamen sür] ve [onu] bana getir." [Arı] [yüksek] dağları aradı; [derin vadilere] baktı; [mavi derinliği aradı]; [içindeki] bal [tükendi] [ ] tükendi. Ama onu [**Lihzina** kasabasının bir ormanında], bir çayırda [buldu]. Ellerini ve ayaklarını [soktu]. [Ve O (öfkeyle) ayağa kalktı]. (Sonra) Telepinu (şöyle dedi): "Kızgındım ve uyuyordum. Uyuyorken beni [neden uyandırdın]? Kırgın olduğun halde neden [benimle] konuştun?*

[Telepinu] çok sinirlendi. O, su kaynağını [ ], nehirleri (ve) dereleri çekti. [ ] ve onlardan bahsetti. O [ ] yerle bir etti O evleri yerle bir etti."

II. Tablet:*"12-32. Burada* ***galatkar*** *bulunur. (O, Telepinu bırak ruhun) sakinleşsin. Burada* ***parhuena*** *bulunur. (Onun) özü (?) O'na (Telepinu) hitap eder. Burada* ***GIŠşamama*** *bulunur. Burada incir ağacı bulunur. Nasıl incir tatlıysa senin ruhunda öyle tatlı olmalı Telepinu. Tıpkı zeytinin yüreğinde yağ barındırması gibi ve tıpkı üzümün yüreğinde şarap barındırması gibi, Telepinu sen de aynı şekilde iyiliği yüreğinde ve ruhunda (barındırmalısın). Burada* ***GIŠliti*** *bulunur. Telepinu ruhun onu mesh ediyor. Malt ile bira ekmeğinin ruhta birleştiği gibi Telepinu, bırak da ruhun bu ölümlülerin sözleriyle aynı şekilde birleşsin. Buğday nasıl safsa, Telepinu senin ruhunda öyle saf olsun. Bal nasıl tatlıysa, yağ da yumuşaksa, Telepinu senin ruhunda aynı şekilde tatlı, aynı şekilde yumuşak olsun. Bak, ince yağı yollarına saçtım Telepinu; sen Telepinu, ince yağın saçıldığı yolda yürü;* ***šahi*** *ağacı ve* ***happuriyaš*** *ağacının sıralı (aynı hatta) olmasına izin ver. Kamış (ve)* ***lazzai*** *ağacı nasıl düzenliyse, sen de Telepinu aynı şekilde düzenli ol."*

Efsanenin devamında Telepinu sinirli bir şekilde döner… (Efsanenin kalan kısmında arı ve bala atıfta bulunulmadığı için bu bölümlere yer verilmemiştir).

Yukarda da bir versiyonu verilen efsanenin farklı versiyonları da incelendiğinde olaylar özetle şu şekildedir. Tanrı Telepinu'nun kaybolmasından sonra Hitit topraklarında büyük bir kuraklık gerçekleşir. Tanrılar tarafından düzenlenen bir görüşme ile Tanrı Telepinu'nun bulunması için farklı hayvanlar, büyük tanrılar ve küçük tanrılar görevlendirir. Son olarak babasının da Tanrı Telepinu'yu bulamamasından sonra tanrılar tarafından arı görevlendirilir. Arı kendisinden güçlü ve büyük hayvanların hatta tanrıların bile başaramadığı bir işi başararak Tanrı Telepinu'yu bulmuş bolluk ve bereketi geri getirtmiştir (Çığ, 2000: 75; Reyhan, 2009: 87-95; Erkut, 2011: 37-38; Üreten, 2011, 369-370; Yıldırım, 2018: 365-366). Yine bu efsanenin farklı bir versiyonunda yer alan "Nasıl bal tatlı ve akışkansa senin kalbinde öyle olsun" sözü ve arının gönderilmesiyle uzlaşmanın çıkacağının belirtilmesi Hitit toplumunda arıya ve bala verilen değeri açık bir şekilde göstermektedir (Erkut, 2011: 38; Üreten, 2011: 371; Yıldırım, 2018: 366).

Hititlerin efsanesinden de anlaşılacağı üzere kış aylarında doğanın verimliliğinin kaybolması daha sonra ilkbahar aylarında bu verimliliğin artarak tazelenmesi, tekrar gelen bolluğu ve bereketi simgelediği anlaşılabilir. Ayrıca Tanrı Telepinu'yu sokarak uyandıran arının yine kendi ürünü olan balı kullanarak onu tedavi etmesi balın şifa özelliğine vurgu yapıldığını gösterir (Reyhan, 2009: 90-96; Üreten, 2011: 370-371).

Bu efsanenin dışında balın Hititlerin çeşitli dini törenlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin çivi yazılı tabletlerin birine göre balın yemin töreninde nasıl kullanılacağı anlatılmaktadır. Ransome bu töreni şöyle aktarmaktadır (Ransome, 1937: 56):

> *"Adamın ellerine un konur ve etrafa serpilir… Onların ellerine bir petek ve koyun yağı verilir, Yağ bir kaba konur, şimdi o konuşur: Bu yağ eridiğinde, tanrılara yemini bozan kimse, bir bal peteği gibi sıkılıp, yağ gibi eritilecektir."*

Başka bir tören için hazırlanacak malzemeler arasında iki kâse bal olduğu ve kurban sırasında rahibin masanın üzerine küçük kâseler koyduğu bilinmektedir. Bunların da on altısı bal, zeytinyağı, incir, üzüm ve zeytinle doldurulduğu bilinmektedir. Başka bir kurban töreninde ise rahip tarafından sunağın üzerine iki kavanoz bal yerleştirildiği ve diğer bazı kaplar balla doldurularak üzerlerinin incirle kaplandığı bilinmektedir. Ransome bu kurban seremonisini İbranilerin günah keçisi kurbanına benzetmektedir (Ransome, 1937: 56).

Hitit dinsel törenlerinde bal ile ilgili dikkat çeken bir diğer özellik tanrılara sunulan yiyecekler arasından her zaman ilk sırada yer almasıdır. Dikkat çeken diğer önemli durum ise uzaklara giden tanrıların yollarına ballar dökülerek geri çağrılmasıdır. Bu seremoniden giriş kısmında bahsedildiği için Mitoloji bölümünde ayrıca ele alınmadığı Kayıp Tanrı Telepinu efsanesindeki durumla kolaylıkla bağdaştırılabilir. Hititler; kötü ruhları evden kovma, tanrıları geri çağırma ve temel atma gibi daha birçok dini törenlerinde balı ya da ballı yağı tanrılara bir aracı olarak kullanmaktadır. (Çığ, 2000: 56-129-133; Reyhan, 2010: 79; Erkut, 2011: 8; Üreten, 2011: 371-372; Bulut & Lenger, 2015: 8; Çilingir-Cesur, 2017: 145-192-220-224-248-268-270-273-274-392-411-425).

Bir bereket tanrıçası olan Hititlerin Büyük Ana Tanrıçası arılarda dâhil bütün hayvanlara hükmetmektedir (Doğer & Borstlap, 2021: 1337). Uzun bir süre Anadolu topraklarını yönetmiş olan Hititlerin hem Anadolu topraklarına hem de çevresindeki topraklara çeşitli etkiler

bıraktıkları görülmektedir. Bu etkilerden en önemlilerinden biri de Hitit etkisi altına giren ülkelerin dinlerinin ortak özelliğinin Ana Tanrıça kültünün benimsenmiş olmasıdır. Bu etkinin izlerinin Hititlerin yıkılışından sonra da devam ettiği görülmektedir. Buna örnek olarak Efes Antik Kenti'ni anlatırken de bahsedildiği Efes Artemisi gösterilebilir.

Tanrıça Artemis aslında hem Anadolu'da hem de Yunanistan'da tapınılan çok yönlü bir figürdür. Doğanın çeşitli yönlerini temsil ettiği ve farklı güçleri bünyesinde barındırdığı için bunları farklı bölgelerde çeşitli biçim ve görünümlerde sunduğu görülmektedir. Bu durum ona birçok yerde farklı lakaplar altında tapınılmasına yol açmıştır (Albayrak, 2008: 4). Örneğin Efes'teki Artemis kültü de arı ile özdeşleştirilerek arıların kraliçesi lakabı almıştır. Efes Artemisi kısaca Yunan Tanrıçası Artemis'in Anadolu'nun Ana Tanrıça kültü ile harmanlanmış hali olarak yorumlanabilir (Ransome, 1937: 57-60; Skarmintzos, 2017: 269; Doğer – Borstlap, 2021: 1337-1338). Bu iki kültürün dışında Efes Artemisi'nin Amazonlarla da belirsiz bir bağlantısı olduğu ve ağırlıklı olarak Yunan karakterine sahip olduğu düşünülmektedir (Skarmintzos, 2017: 269).

3.3. YUNAN MİTOLOJİSİNDE ARI

Antik Yunan mitolojisinde arı ve bala atıfta bulunan birçok efsane bulunmaktadır. Ancak, Yunan Mitolojisinden bahsedilirken, Hititlerden Yunanlara geçtiği düşünülen ve Artemis ile birleştirilerek Efes Artemisi olarak karşımıza çıkan Ana Tanrıça kültüyle başlanmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Ancak, İkinci Bölüm'ün Nümizmatik Veriler Işığında kısmındaki Efes başlığında ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği için burada sadece mitolojik özelliklerine değinilecektir.

Rodos'taki Kamiros Antik Kentinde de Efes Artemisi'ne tapınmaya başlandığı düşünülmektedir. Ancak Ransome'un kitabı kaleme aldığı dönemde yazılan makalelerden yola çıkarak yaptığı bu yorumun netliği şüphelidir. Ransome ayrıca yine Rodos'ta bulunan iki yanında aslan bulunan Ana Tanrıça figürlerinin arıyla da ilişkisi bulunduğunu dolayısıyla bu iki hayvan arasında da ilişki bulunuyor olabileceği yorumunu yapmıştır (Ransome, 1937: 60-61). Arı figürü içeren sikkeleri incelendiğinde bazı figürlerde aslan figürleri ile birlikte kullanıldıklarını görülmektedir. Ancak bu sikkelerde aslan figürlerinin genel olarak basıldığı kentin simgesi olması iki figür arasında net bir bağlantı oluşturmayı zorlaştırmaktadır.

Şairlerin ilham perileri olarak da bilinen bal arıları ve ürettiği balın Yunan Mitolojisinde önemli bir yeri vardı. Örneğin bebeklerin dudaklarına bal sürülürse bu çocukların ilerde büyük bir şair ya da konuşmacı olacağı düşünülmekteydi. Yine Yunanlarda da diğer uygarlıklardaki gibi balın tanrılara yapılan sunulardaki yiyeceklerde kullanıldığı bilinmektedir (Özcan, 2014: 64).

Yunan Mitolojisi'nde çok fazla arı ile ilgili mit bulunduğundan ve bunların hepsine ayrıntılı olarak değinilmesinin konuyu çok genişleteceği düşünüldüğünden, son olarak sadece Zeus'un çocukluğunu içeren efsaneye ve ilk arıcı olarak kabul edilen Aristaeus'a değinilerek bu bölüm sonlandırılacaktır. Efsaneye göre Yunanistan'da Olympos'un baş tanrısı Zeus bebekken annesi Rhea Zeus'u Girit'deki Dikte Dağı'nda bir mağaraya koyar. Bu mağarada Zeus, yabani arıların balları ile beslenmektedir. Bir gün zırhlı 4 adam bu kutsal mağaraya bal çalmak için gelir. Fakat onlar Zeus'u görünce zırhları patlar ve vücutları arılara karşı korumasız kalır. Günümüzde İtalya'nın Lazio bölgesindeki Viterbo şehri yakınlarındaki Etrüsk şehri Vulci'de bulunan ve MÖ yaklaşık 540 yılına tarihlenen bir vazoda bunun tasviri yapılmıştır (Crane, 1999: 46; Görsel 36).

Görsel 64. Etrüsk-Vulci'den bir vazo (British Museum).

Görsel 65. Sparta Orthia Artemisi Tapınağı Aristaeus figürü (MÖ 650-600-British Museum).

Yunan mitolojisine göre Aristaeus, Apollon ve Kyrene'nin oğludur. Aristaeus'un doğumu ve hayatı hakkında farklı varyantlar olmasına rağmen özetle Aristaeus Yunan Mitolojisinde yer alan varlıklardan çeşitli bilgilerin yanında arıcılığı da öğrenerek insanlara öğretmiştir. Bu yüzden Aristaeus ilk arıcı sayılmaktadır (Akman, 2020: 18; Doğer – Borstlap, 2021: 1344; Görsel 65). Bu bölümde son olarak birçok kültürde görülen öküzden doğan arı inancından bahsedilecektir. Öküzden doğan arı inancının ilk olarak nerede ve nasıl ortaya çıktığı net bir şekilde bilinmese de Ransome bu inanışın kökeninin Yunanlar olduğunu düşünmektedir. Yunanlarda bu inanış Aristaeus ile bağdaştırılmıştır. Hikâyeye göre Aristaeus arıları öldüğü için üzülmektedir. Annesi ise arılarının geri gelmesini istiyorsa kesilmiş bir öküzü toprağa gömmesi gerektiğini söylemiştir. Bu inanışa göre arılar çürüyen öküz etinden türeyebilmektedir. Yunanlarda bu inanışın birkaç farklı biçimine daha rastlanmaktadır. Ancak konuyu çok uzatacağından bunlardan bahsedilmeyecektir. Mısır'da ise bu mitolojik hikâyenin belli seremonilerle gerçekleştirilmesine dair ipuçlarının verildiği görülmektedir. Öküzün boynuzlarının kıvrık olması, öküzün kesilmeden öldüresiye dövülmesi gibi ayrıntıların olduğu bu işlem ise büyücülük ayinine benzemektedir. Öküzden türeyen arının başka bir sürümünü de İsrailoğulları'nın kahramanı olan Samson efsanesinde, Samson'un öldürdüğü aslanın içinde arı ve bal bulmasında görmekteyiz (Ransome, 1937: 112-119).

3.4. DİĞER MİTOLOJİLERDE ARI

Eski Mezopotamya'da balın, çoğunlukla bir tapınım malzemesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Eski Mezopotamya toplumlarınca balın sıklıkla yağ ile birlikte yakıldığı ve kült metinlerde belli bir sistematiğin takip edilerek tanrılara sunu esnasında kullanıldığı gözlemlenmiştir. Genel hatlarıyla bu tapınak sunumları, kralın tapınağa gelişi, kurbanların sunulması, nar gibi çeşitli meyvelerin ve sunum için hazırlanan içeceklerin sunusu ve yağ, bal ve şaraptan oluşan bir sıvı karışımının sunağa aktarımı şeklinde devam ettirilmiştir. Çivi yazılı metinlerde geçen yağ ve balın "kan" olarak sembolleştirildiği görülmektedir. Metinlerde yağ ve balın yakıldığı ile ilgili bir bilgi bulunmamasına rağmen, yağ ve bal, yakıldığında içlerindeki bileşenler rengiyle hemen hemen kanda var olan bileşenleri karşılar bir nitelik kazanmaktadır (Yıldırım, 2018, 358-361).

Asurlularda da Hititlerdeki gibi tanrıları sofraya çağırmak ve öfkelerini dindirmek için dini törenlerde bal kullanıldığı görülmektedir. Özellikle kansız kurbanlarda balla birlikte yağ ve üzüm gibi meyvelerin kansız kurban olarak seçildiği bilinmektedir (Coşkun, 2018: 162). Babil kentinin baş tanrısı Marduk için düzenlenen törenlerde de bal ve yağın kullanıldığı görülmektedir (Pekşen, 2017: 111).

Arılar doğurganlığın ve yeniden doğuşun sembolü olarak Minos dini ideolojisinde de önemli bir rol oynamış gibi görünmektedir (Heraklion Museum).

En önemli Girit tanrıçalarından biri olan Ker, arı şeklinde tasvir edilmiştir. Ona Yaşamda Ölüm Tanrıçası deniyordu. Giritli Büyük Ana'ya bazen arı şeklinde tapınılırdı. Wróblewski bunun büyük ihtimalle Giritliler ile Hititler arasındaki temasın bir sonucu olduğunu düşünmektedir (Wróblewski, 1991: 12).

Mezopotamya'da Ur sülalesi dönemindeki tanrı ve tanrıçalara göndermelerin bulunduğu evlilik törenlerindeki bazı ilahilerde "bal gibi tatlı" ifadesinin bulunduğu bilinmektedir (Pekşen, 2017: 69-70). Sümer mitolojisinde arıya doğrudan atıfta bulunulduğu görülmese de arının ürettiği bala birçok mitte gönderme yapılmıştır[40]. Çalışmada bunlardan sadece Aşk Tanrıçası İnanna ve Çoban Tanrısı Dumuzi'nin evliliğindeki bala dair göndermeye yer verilecektir. Bu mitolojik hikâye

[40] *Bak.* Kramer, 1961: 97-98-99-110-150; Kramer, 1963: 335-336; Çığ, 2002: 35.

Muazzez İlmiye Çığ tarafından 1995 yılında yayınlanan eserinde oyunlaştırılmıştır. Oyunlaştırılmış bu eserde Aşk Tanrıçası İnanna, Çoban Tanrısı Dumuzi'ye şöyle demektedir (Çığ, 1998: 30):

"Sür tarlamı bal adam!
Beni tatlılandıran bal adamım.
Beyim, Tanrıların bal adamı,
Elleri bal, ayakları bal,
Beni hep ballandıran adam."

Aynı eserin başka bir bölümünde yine Aşk Tanrıçası İnanna Çoban Tanrısı Dumuzi'ye bal tatlısı şeklinde gönderme yapılmaktadır (Çığ, 1998: 32):

"Güvey kalbimin sevgilisi, senin neşen hoştur bal tatlısı
Arslan kalbimin sevgilisi, senin neşen hoştur bal tatlısı.
Beni büyüledin, karşında titriyorum, güveyim yatak hazır.
Haydi gel yatağa!
El ele uyumak iyidir.
Kalp kalbe uyumak daha tatlıdır."

Sümerlerin bu efsanesi ayrıca Hitilerin Telepinu Efsanesi, Yunanların Persephone ve Suriye'deki Baal efsanesine benzerliğiyle dikkat çeken Çoban Tanrı Dumuzi'nin 6 ay yer altında kalmasının başlangıç kısmı olduğu söylenebilir (Reyhan, 2009: 86). Muazzez İlmiye Çığ'ın çivi yazılı tabletlere göre bir Sümerlinin yaşamını konu edindiği Sümerli Ludingirra adlı kitabında Çoban Tanrı Dumuzzi'nin yer altından çıkışının kutlandığı bayramda Tanrıça İnanna veya rahibenin söylediği şarkıda yine bala göndermeler bulunmaktadır (Çığ, 1996: 24-25):

"Güvey, kalbimin sevgilisi,
Senin neşen hoştur bal tatlısı
Aslan, kalbimin sevgilisi,
Senin neşen hoştur bal tatlısı
...
Güvey seni okşayayım,
Benim değerli tatlım, bal ile ovayım.

Yatak odasında bal dolu,
Senin güzelliğinle zevklenelim,
Aslan seni okşayayım."

Yukarıda bahsedilen şiirlerden de anlaşılacağı üzere Sümerlerde de Hititlerdeki kadar olmasa da baharın gelişinin bal ile ilişkilendirildiği söylenilebilir.

Hint Mitolojisinde Bhramari Devi siyah arıların tanrıçası olarak bilinmektedir. Keltler arıların öteki dünya ve bu dünya arasında elçi olduklarını düşünmekteydiler (Özcan, 2014: 64).

Pers, Girit, Etrüsk, Çin, Maya ve akla gelmeyen daha birçok uygarlığın dini inanışında arının kendisi olmasa bile baldan bahsedildiği ya da balın dini törenlerde yer aldığı bilinmektedir. Ancak, bu mitlerden ya da seremonilerden teker teker bahsedilmesi çalışmamızın ana konusu olmadığı için mümkün olmayacaktır.

SONUÇ

Çalışmanın başlangıcında da belirtildiği gibi çevresi ile her zaman ilişki içinde olan insanoğlu bu ilişkisini çevresindeki nesneler aracılığı ile gelecek nesillere aktarmıştır. Çalışmada insanoğlunun binlerce yıl süren bu aktarımının arı figürü özelinde tarihi dönemlerin başlangıcı sayılan Eski Çağ'daki durumu incelenmiştir.

Eski Çağ döneminde yazıyla birlikte ortaya çıkan tarihî kaynaklardaki incelemelere göre; arı ilahi bir sıvı olarak da bilinen balı yapan mucizevi yaratık olarak efsanelere konu, tanrılara sembol olup hem öldürüp hem iyileştiren kutsal bir böcek türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Firavunların yöneticilik alâmeti, Ra'nın gözyaşları, Zeus'un koruyucusu gibi niteliklerle kutsanan arı tarih boyunca farklı ürünleriyle insanoğlunun hayatında yer edinmiştir. Bu ürünler tarih öncesi dönemlerdeki arı-insan ilişkisine ışık tutmaktadır.

Hemen hemen her coğrafyada baldan istifade edildiğini görmekteyiz. Ancak her kültür bala ve dolayısıyla balı üreten arıya kendine özgü anlamlar yüklemiştir. Arı, kimi zaman edebi metinlere, gündelik eşya betimlerine, sanat eserlerine de konu olmuştur. Anadolu uygarlıkları ile etkileşim içinde olan Mısır, Yunan ve Roma gibi uygarlıklara ait arı temalı buluntuların var olduğu anlaşılmıştır. Anadolu çevresinde yer alan uygarlıklara ait bazı örnekler de mümkün olduğunca çalışmaya eklenmiştir. Özellikle Anadolu'daki arı figürünün varlığını ve önemini kanıtlayan en önemli kaynaklardan birinin de nümizmatik veriler olduğu görülmektedir. Bu yüzden çalışmanın önemli bir kısmını da sikkelerde bulunan arı figürleri oluşturmaktadır. Sikkeler tarihi dönemler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan önemli kaynaklardan biridir. Bu sebeple Antik Çağ bölgeleri ve kentleri özelinde incelenen sikkelerden elde edilen bilgilere göre özellikle Anadolu'yu çevreleyen Ege ve Marmara kıyılarındaki antik kentlerde arıya özel bir değerin verildiği görülmektedir. Ancak hiçbir kaynak tek başına yeterli değildir. Bu bakış açısıyla ilerletilen çalışmada küpeden yüzüğe kadar birçok eserde kullanılan arı figürleri de derlenerek incelenmiştir.

Bu çalışmanın ilerleyen yıllarda tarih başta olmak üzere ziraat, biyoloji gibi alanlarda da yardımcı bir kaynak olarak kullanılabilmesi hedeflendi. Yeterli zamanın olmaması, bütün kaynaklara ulaşılamaması ve bazı eserlerin yerinde görülememesi gibi sebeplerden dolayı bu çalışma asıl istenildiği gibi sonuçlanmasa da ilerleyen yıllarda yapılacak çalışmalar için başlangıç olduğu söylenilebilir.

LEVHALAR

Lev.1

a) Arı Figürlü Süs Eşyası MÖ 3.-2. Yüzyıl-https://artgallery.yale.edu/collections/objects/6785 ET: 20.7.2023.
b) Efes Artemis Heykeli'ndeki Arı Figürleri (Museo Archeologico Nazionale Di Napoli).
c) Efes Artemisi Heykeli'ndeki Arı Figürü (Efes Müzesi) www.livius.org/articles/religion/artemis-of-ephesus/ ET: 01.09.2023.

Lev.2

a) Roma Tesseraları (British Museum).
b) Abydos Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
c) Gentinos Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).

Lev.3

a) Lampsakos Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum; Boston Museum of Fine Arts).
b) Parion Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
c) Bergama Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).

Lev.4

Efes Arı Figürlü Sikke Örnekleri (MÖ 600-480-British Museum; Boston Museum of Fine Arts).

Lev.5

a) Efes Arı Figürlü Sikke Örnekler (MÖ 480-415-British Museum).
b) Efes Altın Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).

Lev.6

Efes Arı Figürlü Sikke Örnekleri (MÖ 415-394-British Museum).

Lev.7

Efes Arı Figürlü Sikke Örnekleri (MÖ 394-295-British Museum).

Lev.8

Efes Arı Figürlü Sikke Örnekleri (MÖ 295-258-British Museum).

Lev.9

Efes Arı Figürlü Sikke Örnekleri (MÖ 258 -MÖ 30-British Museum).

Lev.10

a) Magnesia ad Maeandrum Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
b) Milet Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
c) Knidos Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum; Boston Museum of Fine Arts).

Lev.11

a) Sardes Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
b) Chersonesus Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
c) Makedonya Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).

Lev.12

a) Amphipolis Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
b) Aptera Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
c) Gortina Arı Figürlü Sikke Örnekleri (Roman Procincial Coins).

Lev.13

a) Koresia Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
b) Lulis Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum; Boston Museum of Fine Arts).
c) Syros Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).

Lev.14

a) Alexandria Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
b) Roma Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).
c) Tauromenium Arı Figürlü Sikke Örnekleri (British Museum).

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

Diodorus Siculus. *Diodorus of Sicily* (C. H. Oldfather, Trans., Vol. I–II). Cambridge, MA: Harvard University Press. (1933–1967-Orijinal eser MÖ 1. yüzyılda yazılmıştır.)

Herodotus. *Herodot tarihi* (M. Ökmen, Çev., 3. bas.). İstanbul: Remzi Kitabevi. (2002-Orijinal eser MÖ 5. yüzyılda yazılmıştır.)

Hesiod. *Theogonia (Tanrıların doğuşu) – İşler ve güçler: Hesiodos eseri ve kaynakları* (S. Eyüboğlu & A. Erhat, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (1977-Orijinal eser MÖ 8. yüzyılda yazılmıştır.)

Homeros. *İlyada* (A. Erhat & A. Kadir, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2017-Orijinal eser MÖ 8. yüzyılda yazılmıştır.)

Homeros. *Odysseia* (A. Erhat & A. Kadir, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2018-Orijinal eser MÖ 8. yüzyılda yazılmıştır.)

Kur'an-ı Kerim. *Kur'an-ı Kerim meâli* (H. Altuntaş & M. Şahin, Haz.). 2009. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Plato. *Devlet* (S. Eyüboğlu & M. Ali Cimcoz, Çev., 2. bas.). İstanbul: Remzi Kitabevi. (2005-Orijinal eser MÖ 4. yüzyılda yazılmıştır.)

Strabo. *Coğrafya: Antik Anadolu coğrafyası XII-XIII-XIV*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. (1987-Orijinal eser MÖ 1. yüzyılda yazılmıştır.)

Strabo. *The Geography of Strabo in eight volumes with an English translation* (H. L. Jones, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press. (1917–1932-Orijinal eser MÖ 1. yüzyılda yazılmıştır.)

Xenophon. *Anabasis: On Binlerin dönüşü* (S. Ceviz, Çev.). İstanbul: Parola Yayınları. (2008-Orijinal eser MÖ 4. yüzyılda yazılmıştır.)

Modern Kaynaklar

Acar, H. V. (2021). Orta Asya Türklerinde bal ve balın tıbbi amaçlı kullanımı (Apiterapi). *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 11*(3), 612–624.

Akgül, F. İ. (2021). Lâpseki Çınaraltı Meydanı: Antik Yunan'dan modern Türkiye'ye kadına kapalı erkeksi kamusal alan. *Liberal Düşünce Dergisi, 104*, 163–185.

Akkuş-Mutlu, S. (2022). Bayram ve ritüeller. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Eski Mezopotamya'nın kültür tarihi* (pp. 279–304). Değişim Yayınları.

Akman, D. M. (2020). *Karşılaştırmalı Türk ve Yunan mitolojisi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Akyüz, E. (2021). Nörodejeneratif hastalıklarda apiterapi uygulamaları. In A. Tekin & S. Silici (Eds.), *Apiterapi uygulaması kitabı* (pp. 43–47). T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları.

Albayrak, Y. (2008). *Anadolu'da Artemis kültü* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bağrıaçık, N. (2017). Polinatör böcekler ve küresel tozlaşma krizi. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 7*(4), 37–41.

Barros, I. L. E., Corrêa, J. L., Veiga, F. F., Bruschi, M. L., Negri, M., & Svidzinski, T. I. E. (2022). Effect of propolis on fungi of human clinical interest. In D. Boyacıoğlu (Ed.), *Bee products and their applications in the food and pharmaceutical industries* (pp. 173–200). Akademic Press.

Bea, M., Roman, D., & Domingo, I. (2023). Hanging over the void: Uses of long ropes and climbing rope ladders in prehistory as illustrated in Levantine rock art. *Cambridge University Press*.

Berk, F. M. (2023). Mezopotamya mutfağı: Ekmek ve bira. In *Mezopotamya'nın eski çağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 85–120). Değişim Yayınları.

Bingöl, O. (2020). *Menderes Magnesiası Magnesia ad Maeandrum*. Matsa Basımevi.

Bogdanov, S. (2016). Beeswax: Production, properties, composition. Retrieved from www.bee-hexagon.net

Bulut, S. (2015). Lykia'da arıcılık: Seren ve çevre duvarlı arılıklar ışığında antik geleneği arayış. In H. İşkan & F. Işık (Eds.), *Kum'dan kent'e Patara kazılarının 25 yılı* (pp. 97–132). Ege Yayınları.

Bulut, S. (2019). Zenon arşivindeki Lykia balının menşei üzerine düşünceler. In V. Keleş, H. Kasapoğlu, H. E. Ergürer, E. Çelikbaş, & A. Yılmaz (Eds.), *Cevat Başaran'a 60. yaş armağanı* (pp. 767–776). Bilgin Kültür Sanat.

Bulut, S., & Lenger, D. S. (2015). Antik dönemde arı ürünlerinin kullanımı. In E. Akçiçek & B. Yücel (Eds.), *Arı ürünleri ve sağlık (Apiterapi)* (pp. 7–16). Sidas Medya.

Bülbül, C. (2009). MÖ 2. Binyılda Mysia bölgesi ve Mysialılar. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20*, 1–8.

Caman, A. F. (2008). II. Arsinoe Philadelphos. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, 78*, 59–70.

Carradice, I., & Price, M. (2001). *Hellen dünyasında sikke* (O. Tekin, Çev.). Homer Kitabevi ve Yayıncılık.

Chamberlain, G. (2004). Historical perspectives on health: Childbirth in ancient Egypt. *The Journal of The Royal Society for the Promotion of Health, 124*(6), 284–286.

Cilliers, L., & Retief, F. P. (2008). Bees, honey and health in antiquity. *Akroterion*, 7–19.

Coşkun, İ. (2018). *Geç Hitit, Yeni Asur ve Urartu uygarlıklarında ziyafet/yemek sahneleri* (Yayınlanmamış doktora tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Crane, E. (1997). The past and present importance of bee products to man. In A. Mizrahi & Y. Lensky (Eds.), *Bee products: Properties, applications, and apitherapy* (pp. 1–14). Springer Science+Business Media.

Crane, E. (1999). *The world history of beekeeping and honey hunting*. Routledge Taylor & Francis Group.

Çığ, M. İ. (1996). *Sumerli Ludingirra: Geçmişe dönük bilimkurgu*. Kaynak Yayınları.

Çığ, M. İ. (1998). *İnanna'nın aşkı: Sümer'de inanç ve kutsal evlenme*. Kaynak Yayınları.

Çığ, M. İ. (2000). *Gilgameş: Tarihte ilk kral kahraman*. Kaynak Yayınları.

Çığ, M. İ. (2002). Orta Asya Türk efsanelerinde Sümer efsanelerinden izler. *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, 192*, 33–37.

Çığ, M. İ. (2005). *Hititler ve Hattuşa: İştar'ın kaleminden* (İlk baskı 2000). Kaynak Yayınları.

Çilingir-Cesur, S. (2017). *Hitit büyü ritüelleri ve segment alanlarının çözümlenmesi (CTH 390-470)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Doğan, A. (2018). Antik kaynaklar ışığında Euphrates'in (Fırat) doğusundaki topraklarda iktisadi ve zirai hayat. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun eskiçağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 851–864). Değişim Yayınları.

Doğancı, K. (2018). Antikçağda Karadeniz bölgesindeki limanların bölgenin ticari ve ekonomik hayatına katkıları. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun eskiçağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 673–706). Değişim Yayınları.

Doğer, L., & Borstlap, C. (2021). Kutsal bal: İkonografisi ile Bizans sanatında arı ve bal. *Sanat Tarihi Dergisi, 30*(2), 1335–1387.

Durmuş, İ. (2019). Sümerlilerde inanç. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Mezopotamya'nın eski çağlarında inanç olgusu ve yönetim anlayışı* (pp. 19–40). Değişim Yayınları.

Erdoğan, Y., Dodoloğlu, A., & Zengin, H. (2005). Farklı çevre koşullarının bal kalitesi üzerine etkileri. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 36*(2), 157–162.

Erkut, S. (2011). Hititlerde arı ve bal. In E. G. Naskali & H. O. Altun (Eds.), *Kültürümüzde arıcılık. Acta Turcica, 1*(1), 36–39.

Erol-Özdizbay, A. (2018). *Antik nümizmatik*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Öğretim Fakültesi Tarih Lisans Programı.

Ertem, H. (1972). Han İbrahim Şah kazısı. In *Keban Projesi 1970 Çalışmaları* (pp. 63–74). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

Ertem, H. (1982). Keban Projesi Han İbrahim Şah kazısı 1970-1971. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, 3*(3). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Fischer-Hansen, T., Nielsen, T. H., & Ampolo, C. (2004). Sikelia. In M. H. Hansen & T. H. Nielsen (Eds.), *An inventory of archaic and classical poleis* (pp. 172–248). Oxford University Press.

Fratini, F., Cilia, G., Mancini, S., & Felicioli, A. (2016). Royal jelly: An ancient remedy with remarkable antibacterial properties. *Microbiological Research, 192*, 130–141.

Gardner, P. (1883). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Catalogue of the Greek coins of Thessaly to Aetolia* (R. S. Poole, Ed.). Gilbert and Rivington Limited.

Giannas, C. (2017). Beekeeping practices in Agathonisi during antiquity. In F. Hatjina, G. Mavrofridis, & R. Jones (Eds.), *Beekeeping in the Mediterranean from antiquity to the present* (pp. 79–84).

Grayson, A. K. (2002). *The royal inscriptions of Mesopotamia Assyrian periods Volume I: Assyrian rulers of the third and second millennia BC (to 1115 BC)* (1987). University of Toronto Press.

Grayson, A. K. (2002). *The royal inscriptions of Mesopotamia Assyrian periods Volume II: Assyrian rulers of the first millennium BC I (1114-859 BC)* (1991). University of Toronto Press.

Grayson, A. K. (2002). *The royal inscriptions of Mesopotamia Assyrian periods Volume III: Assyrian rulers of the first millennium BC II (858-745 BC)* (1996). University of Toronto Press.

Griffith, F. L. (1898). *The Petrie papyri: Hieratic papyri from Kahun and Gurob (principally of the Middle Kingdom)*. Bernard Quaritch.

Guiné, R. P. F. (2015). Bee pollen: Chemical composition and potential beneficial effects on health. *Current Nutrition & Food Science, 11*(4), 301–308.

Gültekin-Subaşı, B., Özdal, T., & Çapanoğlu, E. (2022). Propolis and gastrointestinal tract diseases. In D. Boyacıoğlu (Ed.), *Bee products and their applications in the food and pharmaceutical industries* (pp. 139–158). Akademic Press.

Güneri, D. (2023). Kapadokya bölgesinin yerel mimari örneği: Bizans dönemi kayaya oyma arılıklar. *Art-Sanat, 20*, 153–179.

Güterbock, H. G., & Hoffner, H. A. (Eds.). (1989). *The Hittite dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Volume L-N*. The University of Chicago.

Hammad, M. B. (2018). Bees and beekeeping in ancient Egypt: A historical study. *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality, 15*(1), 1–16.

Harissis, H. V. (2017). Beekeeping in prehistoric Greece. In F. Hatjina, G. Mavrofridis, & R. Jones (Eds.), *Beekeeping in the Mediterranean from antiquity to the present* (pp. 18–39).

Has, A. C., & Kılıç, M. (2018). Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Doğu Anadolu ekonomisi. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun eskiçağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 901–922). Değişim Yayınları.

Hayırlıdağ, M. (2021). Mısır tıbbının gizemi papirüsler. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi, 4*, 68–85.

Head, B. V. (1892). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Catalogue of the Greek coins of Ionia* (R. S. Poole, Ed.). Gilbert and Rivington Limited.

Head, B. V. (1897). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Catalogue of the Greek coins of Caria, Cos, Rhodes, & c.* Gilbert and Rivington Limited.

Head, B. V. (1906). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Catalogue of the Greek coins of Phrygia* (R. S. Poole, Ed.). Gilbert and Rivington Limited.

Hoffner, H. A. (1995). Oil in Hittite texts. *The Biblical Archaeologist, 58*(2), 108–114.

Howgego, C. (1998). *Sikkelerin ışığında eskiçağ tarihi* (O. Tekin, Çev.). Homer Kitabevi.

Joseph, B. D. (2018). Comparative perspectives on bee law in Indo-European. *Chatreššar, 2*, 16–25.

Kahyaoğlu, M. (2011). Hanedan sembolü olarak arı. In E. G. Naskali & H. O. Altun (Eds.), *Kültürümüzde arıcılık*. *Acta Turcica, 1*(1), 102–108.

Kandemir, İ. (2017). Beekeeping in Turkey: Past to present. In F. Hatjina, G. Mavrofridis, & R. Jones (Eds.), *Beekeeping in the Mediterranean from antiquity to the present* (pp. 85–92).

Karaosmanoğlu, M. (2005). *Mitoloji ve Ege'nin tanrıları*. Eser Ofset Matbaacılık.

Kasapoğlu, H. (2021). Antik kaynaklardan materyal kültürüne bir mezar kontekstinin okunması – Parion'dan (efsanevi) Ophiogen sülalesi (?) mensubu bir şifacı mezarı. *Anadolu Araştırmaları, 24*, 177–216.

Kaya-Hasdemir, H. (2019). Sümer, Babil ve Asur'da ölüm algısı ve ölü ritüelleri. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Mezopotamya'nın eski çağlarında inanç olgusu ve yönetim anlayışı* (pp. 63–84). Değişim Yayınları.

Kekillioğlu, A., & Yıldız, B. (2023). Böceklerde (Arthropoda: Insecta) embriyolojik gelişim süreçleri. *Uluslararası İleri Doğa Bilimleri ve Mühendislik Araştırmaları Dergisi, 7*, 391–401.

Keskinbora, K. (2021). Arı ürünleriyle tedavi: Tarihsel, etkinlik ve etik analiz. In A. Tekin & S. Silici (Eds.), *Apiterapi uygulaması kitabı* (pp. 14–19). T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları.

Kıymet, K. (2019). Mezopotamya'dan Roma'ya eskiçağda yazının dinsel-büyüsel anlamı. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Mezopotamya'nın eski çağlarında inanç olgusu ve yönetim anlayışı* (pp. 541–584). Değişim Yayınları.

Körpe, R. (2019). Troas'daki ilk Troia: Ballıdağ. In V. Keleş, H. Kasapoğlu, H. E. Ergürer, E. Çelikbaş, & A. Yılmaz (Eds.), *Cevat Başaran'a 60. yaş armağanı* (pp. 673–692). Bilgin Kültür Sanat.

Körpe, R., & Treister, M. (2012). Rescue excavations in the necropolis of Lampsacus, 1996. *Studia Troica, 12*, 429–450.

Kramer, S. N. (1999). *Sümer mitolojisi: İÖ Üçüncü binyıldaki tinsel ve edebi gelişim üstüne bir çalışma* (H. Koyukan, Çev.). (İlk baskı 1961). Kabalcı Yayınevi.

Kramer, S. N. (2002). *Sümerler: Tarihleri, kültürleri ve karakterleri* (Ö. Buze, Çev.). (İlk baskı 1963). Kabalcı Yayınevi.

Kritsky, G. (2010). *The quest for perfect hive: A history of innovation in bee culture*. Oxford University Press.

Kritsky, G. (2015). *The tears of Re: Beekeeping in ancient Egypt*. Oxford University Press.

Kritsky, G. (2017). The quest for the perfect hive: Ancient Mediterranean origins. In F. Hatjina, G. Mavrofridis, & R. Jones (Eds.), *Beekeeping in the Mediterranean from antiquity to the present* (pp. 50–55).

Kurek-Górecka, A., & Olczyk, P. (2022). Bee products and skin therapy. In D. Boyacıoğlu (Ed.), *Bee products and their applications in the food and pharmaceutical industries* (pp. 25–62). Akademic Press.

Lenger, D. S. (2011). Antik çağda Karia bölgesinde bal. In E. G. Naskali & H. O. Altun (Eds.), *Kültürümüzde arıcılık*. *Acta Turcica, 1*(1), 28–35.

Long, L. M. (2017). *Honey: A global history*. Reaktion Books.

Loukopoulou, L. (2004). Thrace from Nestos to Hebros. In M. H. Hansen & T. H. Nielsen (Eds.), *An inventory of archaic and classical poleis* (pp. 870–884). Oxford University Press.

Loukopoulou, L. (2004). Thracian Chersonesos. In M. H. Hansen & T. H. Nielsen (Eds.), *An inventory of archaic and classical poleis* (pp. 900–911). Oxford University Press.

Mandacı, E. (2022). Maden işlemeciliği. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Eski Mezopotamya'nın kültür tarihi* (pp. 341–372). Değişim Yayınları.

Männle, H., Riepen, T., & Münstedt, K. (2020). Apitherapeutic means and patients' willingness to accept them. *Journal of Apitherapy, 7*(1), 15–21.

Mazar, A. (2017). The Iron Age apiary at Tel Rehov. In F. Hatjina, G. Mavrofridis, & R. Jones (Eds.), *Beekeeping in the Mediterranean from antiquity to the present* (pp. 40–49).

Mazar, A., & Panitz-Cohen, N. (2007). It is the land of honey: Beekeeping at Tel Rehov. *Near Eastern Archaeology, 70*(4), 202–219.

Mellaart, J. (1963). Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second preliminary report. *Anatolian Studies, 13*, 43–103. British Institute at Ankara.

Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük: A neolithic town in Anatolia*. McGraw-Hill Book Company.

Meral, K., & Has, A. C. (2017). Batı Anadolu ticaretine yön veren bir liman: Kyzikos antik kenti Hytos Limanı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 38*, 105–115.

Morkoç, A. N. (2022). Eski Ön Asya tıbbında bal. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 12*(3), 450–455.

Morkoç, A. N. (2023). Eski Ön Asya'da bal mumu kullanımı. In H. Çiftçi & K. Kaya (Eds.), *Sosyal bilimlerde seçme konular-10* (pp. 153–168). İksad Yayınevi.

Münstedt, K. (2022). Bee products – An overview of their pharmacological properties and medicinal applications. In D. Boyacıoğlu (Ed.), *Bee products and their applications in the food and pharmaceutical industries* (pp. 1–24). Akademic Press.

Noe, S. P. (1948). Symbols for cities. *Archaeology, 1*(4), 188–189.

Öksüz, H., & Emir, O. (2014). Çok yönlü bir şifa kaynağı: Deli bal. In *Trabzon yazıları* (pp. 11–24). Serander Yayınları.

Özcan, E. S. (2014). Balarısının uzun tarihinden kısa notlar. *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*.

Öz-Kiriş, E. (2018). Kültepe metinlerinde tahıl öğütme ve tarımsal faaliyetlerle ilgili bazı memuriyetler üzerine genel bir değerlendirme. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun eski çağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 101–114). Değişim Yayınları.

Öz-Kiriş, E. (2020). *Kültepe metinleri ışığında eski Anadolu'da tarım ve hayvancılık* (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu.

Parlıtı, U. (2019). MÖ III. binyıl Doğu Anadolu bölgesinin ölü gömme gelenekleri ve mezar tipleri (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Poole, R. S. (1883). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: The Ptolemies, kings of Egypt*. Gilbert and Rivington Limited.

Price, B. (2007). *Tutankhamun: Egypt's most famous pharaoh*. Pocket Essentials.

Ramazanoğlu, M. (1942). *Gilgameş Destanı*. İstanbul.

Ransome, H. M. (1986). *The sacred bee in ancient times and folklore* (İlk baskı 1937). Bee Books New and Old.

Reger, G. (2004). The Aegean. In M. H. Hansen & T. H. Nielsen (Eds.), *An inventory of archaic and classical poleis* (pp. 732–793). Oxford University Press.

Reyhan, E. (2009). The missing god Telepinu myth: A chapter from ancient Anatolian mythology. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 28*(45), 85–106.

Reyhan, E. (2010). Hititlerde gündelik hayata dair iktisadi ilişkiler. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 29*(47), 65–82.

Roffet-Salque, M., Regert, M., Evershed, R. P., Outram, A. K., Cramp, L. J. E., Decavallas, O., Dunne, J., Gerbault, P., Mileto, S., Mirabaud, S., Pääkkönen, M., Smyth, J., Šoberl, L., Whelton, H. L., Alday-Ruiz, A., Asplund, H., Bartkowiak, M., Bayer-Niemeier, E., Belhouchet, L., Bernardini, F., Budja, M., Cooney, G., Cubas, M., Danaher, E. M., Diniz, M., Domboróczki, L., Fabbri, C., González-Urquijo, J. E., Guilaine, J., Hachi, S., Hartwell, B. N., Hofmann, D., Hohle, I., Ibáñez, J. J., Karul, N., Kherbouche, F., Kiely, J., Kotsakis, K., Lueth, F., Mallory, J. P., Manen, C., Marciniak, A., Maurice-Chabard, B., McGonigle, M. A., Mulazzani, S., Özdoğan, M., Perić, O. S., Perić, S. R., Petrasch, J., Pétrequin, A. M., Pétrequin, P., Poensgen, U., Pollard, C. J., Poplin, F., Radi, G., Stadler, P., Stäuble, H., Tasić, N., Urem-Kotsou, D., Vuković, J. B., Walsh, F., Whittle, A., Wolfram, S., Zapata-Peña, L., & Zoughlami, J. (2015). Widespread exploitation of the honeybee by early Neolithic farmers. *Nature, 527*, 226–231.

Silici, S., & Soylu, M. (2021). Arı ürünlerinin çocuk ve erişkin beslenmesi açısından önemi. In A. Tekin & S. Silici (Eds.), *Apiterapi uygulaması kitabı* (pp. 33–39). T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları.

Skarmintzos, S. (2017). The cult of Artemis in Ephesus and the possible explanation of the bee symbol. In J. Popielska-Grzybowska & J. Iwaszczuk (Eds.), *Acta Archaeologica Pultuskiensia: Thinking symbols interdisciplinary studies* (Vol. 6, pp. 269–272).

Sur-Arslan, A., Birben, N., Tatlı-Seven, P., & Seven, İ. (2017). Arı ürünleri ve hayvan beslemede kullanımı. *Uludağ Arıcılık Dergisi, 17*(2), 93–104.

Şahin, H. A. (2022). Ticaret. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Eski Mezopotamya'nın kültür tarihi* (pp. 153–200). Değişim Yayınları.

Şahinler, N. (2023). Examination of honey in terms of its structure, types, importance for human health and food safety. In Y. Erdoğan, Y. Y. Yılmaz, & S. Çıvracı (Eds.), *Bee and beekeeping* (pp. 1–24). İksad Publications.

Şengül, F. (2024). Türkçe bal [Honey]'ın kökeni. *Turcology Research, 79*, 30–36.

Şenoğlu-Fenerci, B. (2021). Eskiçağ'da bal. *MASROP E-Dergi, 15*(1), 62–74.

Şimşek, F. (2012). *Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da kadın* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Şimşek, F. (2019). *Anadolu'da toplum hayatında kadın (Asur Ticaret Kolonileri ve Hitit Dönemleri)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

Tekin, O. (1998). *Eskiçağda para: Antik nümismatiğe giriş*. Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İletişim Yayınları.

Thompson, D. W. (1910). *The works of Aristotele Volume IV: Historia Animalium*. Oxford at the Clarendon Press.

Todman, D. (2007). Childbirth in ancient Rome: From traditional folklore to obstetrics. *Australian and New Zealand Journal of Obstetrics and Gynaecology, 47*, 82–85.

Topaloğlu, Y., & Yücebaş, Ç. (2023). Mezopotamya iktisadi ve zirai hayatında bereket kültü. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Mezopotamya'nın eski çağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 51–84). Değişim Yayınları.

Tosun, E. (2019). Paranın doğduğu yer: Sardes antik kenti. *Tarih İncelemeleri, 25–28.*

Turan, O. (2023). Troas bölgesinde bir kent: Aleksandreia Troas. *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi, 1*(2), 1–13.

Uçar, M. (2018). Arı sütünün büyüme, yaşlanma ve üreme sağlığına etkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 7*(1), 193–202.

Üreten, H. (2011). Eski Anadolu'da arı ve bal. *History Studies, 3*(3), 363–382.

Üreten, H. (2018). Antik kaynaklar ışığında Roma dönemi Batı Anadolu'sunun iktisadi durumu. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun eskiçağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 769–828). Değişim Yayınları.

Ürkmez, Ö. (2018). Eski Anadolu'nun zirai, iktisadi ve sosyal yaşamında parfümeri. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun eskiçağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 735–760). Değişim Yayınları.

Wilson-Rich, N. (2014). *The bee: A natural history*. Ivy Press.

Wróblewski, R. (1991). *Polskie pszczelarstwo*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo.

Wroth, W. (1886). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Catalogue of the Greek coins of Crete and the Aegean Islands* (R. S. Poole, Ed.). Gilbert and Rivington Limited.

Wroth, W. (1892). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Catalogue of the Greek coins of Mysia* (R. S. Poole, Ed.). Gilbert and Rivington Limited.

Wroth, W. (1894). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Catalogue of the Greek coins of Troas, Aeolis and Lesbos*. Gilbert and Rivington Limited.

Yaşar, A. (2021). Milet antik kenti İonik Stoa binasındaki taş tamamlama uygulamalarının değerlendirilmesi. *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 3*(2), 124–136.

Yıldırım, N. (2018). Çivi yazılı kayıtlara göre Anadolu'da bal üretimi ve balın efsaneden gerçeğe, çeşniden temel besin maddesine kullanım alanları. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun eskiçağlarında iktisadi ve zirai hayat* (pp. 357–373). Değişim Yayınları.

Yücel, B. (2021). Apis Totale (Podmore), Apilarnil ve arı havası'nın apiterapötik etkileri. In A. Tekin & S. Silici (Eds.), *Apiterapi uygulaması kitabı* (pp. 181–185). T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları.

Zakaria, Z., Othman, Z. A., Suleiman, J. B., Nna, V. U., & Mohamed, M. (2022). Pollen and bee bread and liver health. In D. Boyacıoğlu (Ed.), *Bee products and their applications in the food and pharmaceutical industries* (pp. 283–314). Akademic Press.

Web Kaynakları

https://artgallery.yale.edu/ ET: 20.07.2023

https://www.getty.edu/ ET: 31.08.2023

https://www.britishmuseum.org/ ET: 31.08.2023

https://www.livius.org/ ET: 01.09.2023

https://mann-napoli.it/ ET: 01.09.2023

https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/ ET: 01.07.2024

https://www.mfa.org/ ET: 03.07.2024

https://www.nutraltherapy.com/urun-kategori/apilarnil/ ET: 26.06.2024

https://www.youtube.com/watch?v=Qkqy_U4DKAc&list=LL&index=1&t=1sET: 01.07.2024

https://www.heraklionmuseum.gr/en/ ET: 04.07.2024

https://stefanosskarmintzos.wordpress.com/ ET: 04.07.2024

https://www.clevelandart.org/ ET: 05.07.2024

https://www.mthv.gr/en/ ET: 05.07.2024

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ahmet Yasin AYDIN
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Yüksek Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	